

USTA AD ALBIM BOHE- MICA

Adresa redakce:

PF UJEP v Ústí nad Labem
katedra bohemistiky
České mládeže 8
400 96 Ústí nad Labem
web: www.pf.ujep.cz

Kontakt:

Mgr. Barbara Zemanová
e-mail: zemanova@sses.cz

Usta ad Albim BOHEMICA č. 1-2

2023

Složení redakční rady

Výkonná redaktorka:

Mgr. Barbara Zemanová

Redakční rada:

PhDr. František Čajka, Ph.D.

PhDr. Václav Jindráček, Ph.D.

doc. Mgr. Jiří Koten, Ph.D.

doc. Mgr. Patrik Mitter, Ph.D.

K vydání připravil:

Mgr. Barbara Zemanová

Poznámka redakce: Za jazykovou správnost ručí autor, nikoli redakce. Vzhledem k různorodým citačním normám, jichž autoři využívají, a vzhledem k tomu, že redakce chce vytvořit prostor individuálním textotvorným zvyklostem autorů, jsou citace ponechány v naprosté většině případů v autorské podobě.

Vážené příspěvatelky, vážení příspěvatelé,

své články v rozsahu 3–8 normostran, studie 10–20 normostran, rozhovory 1–3 normostrany a recenze či zprávy z konferencí 1–2 normostrany zasílejte do konce března roku 2021 ve formátu .doc, nebo .docx. Použijte písmo **Times New Roman velikosti 12 pt, řádkování 1,5, velikost poznámek pod čarou 10 pt**. Prosíme o dodržení citační normy ČSN ISO 690: 2011¹. Anotaci v českém i anglickém jazyce (maximálně 500 slov) a klíčová slova (5–8) od autora vyžadujeme pouze u studií. Za jazykovou a stylistickou správnost příspěvků plně zodpovídají autoři. Redakce si vyhrazuje právo neuveřejnit příspěvky, které nesplňují požadavky odborné nebo jazykově-stylistické úrovně. Zveřejněné studie budou anonymně recenzovány dvěma recenzenty (ve smyslu double-blind peer review)², ostatní zveřejněné příspěvky nikoliv.

Za redakční tým

Hana Hudečková

¹ *Nová citační norma ČSN ISO 690: 2011 – Bibliografické citace*, 2015 [online]. 4.2.2020 [cit. 10.5.2020]. Dostupné z <https://sites.google.com/site/novaiso690/priklady-harvardsky-system-jmeno-datum/elektronicke-zdroje-harvardsky-system>

² Konečná podoba studie musí být schválena recenzenty.

Slovo úvodem

Usta ad Albim Bohemica je odborný vědecký časopis vydávaný elektronicky Katedrou bohemistiky Pedagogické fakulty Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Jádrem tohoto dvojčísla tvoří recenzované studie, které jsou doplněny dalšími vědeckými příspěvky a recenzemi. Část dvojčísla obsahuje textové verze referátů z tradiční studentské vědecké konference Škola, jazyk a literatura, kterou každoročně organizuje Katedra bohemistiky PF UJEP pod vedením dr. Františka Čajky.

Pro časopis *Usta ad Albim Bohemica* je typická a pozitivně hodnocená tematická různorodost příspěvků. Hlavními tematickými oblastmi jsou jazykověda, literární věda a didaktika se zaměřením na bohemistiku a slavistiku. Časopis je otevřen i příspěvkům z jiných disciplín, pokud souvisí s problematikou bohemistiky či slavistiky.

Rádi bychom poděkovali nejen příspěvatelům z Katedry bohemistiky PF UJEP, ale také rostoucímu počtu příspěvatelů z řad studentů, pedagogů a odborníků z dalších univerzitních a akademických institucí. Podrobné informace o formálních požadavcích na příspěvky a možnostech jejich publikování naleznete v časopisu na straně 5 nebo na stránkách Katedry bohemistiky PF UJEP na platformě Facebook.

Barbara Zemanová
výkonná redaktorka

Obsah

Jazyková sekce	8
K nezáložnostní konstrukci typu <i>ať je sebelepší</i>	8
Specifika vybraných sémantických kategorií v kontextu syntakticko-sémantické analýzy větých propozic	19
Projevy jazykové tvořivosti.....	27
Vybrané výzkumy v oblasti užívání konektivních prostředků studenty/žáky ve školním prostředí.....	36
Literární sekce	43
Reflexe románového debutu Marka Torčíka.....	43
Kafkova Proměna očima studentů.....	57
Ke čtenářským návykům vysokoškoláků studujících český jazyk a literaturu	64
Přesahy do příbuzných oborů	68
Moderní metody výuky: Jak využít audiovizuální prostředky?	68
Recenzované studie	74
Mluvený jazyk na Uničovsku: sociodialektologická studie, předběžné výsledky	74
Antroponyma a nápisy na hřbitovních pomnících v Ústí nad Labem.....	92
Recenze	104
Radostná cesta ke krematoriu řeči.....	104

Jazyková sekce

K nezáležitostní konstrukci typu *at' je sebelepší*

PhDr. Mgr. et Mgr. Ondřej Drobnik

Ondrej.drobnik@ff.cuni.cz

Ústav románských studií FF UK v Praze

Anotace (česky):

Studie přináší detailní popis české nezáležitostní konstrukce typu *at' je sebelepší*, která byla doposud v gramatikách sice zmiňována, nicméně nikdy nebyla soustavněji popsána. Teoreticky je příspěvek ukotven v konstrukční gramatice, metodologicky vychází z korpusových dat (syn v11). Zjišťuje, že konstrukci lze formalizovat následujícím způsobem: [*at' (už) [sebe-ADJ.KOMP]⁺*]. Z hlediska funkčního ukazuje, že konstrukce vyjadřuje elacívní význam, navíc upozorňuje na některé idiosynkrasie – např. že konstrukce tíhne k vyjadřování velké míry vlastnosti. Na závěr je nastíněno zasazení konstrukce do širšího spektra („rodiny“) příbuzných irelevantních konstrukcí.

Abstract (English):

The study provides a detailed description of the Czech irrelevance construction of the type *at' je sebelepší*, which has been mentioned in grammars so far, but has never been more consistently described. Theoretically, the contribution is anchored in the construction grammar, methodologically based on corpus data (syn v11). It finds that the construction can be formalized in the following way: [*at' (už) [sebe-ADJ.KOMP]⁺*]. From the functional point of view, it shows that the construction expresses the meaning of elatio, moreover, it draws attention to some idiosyncrasies – e.g., that the construction tends to express a large cognitively anchored measure of property. Finally, it outlines the setting of the construction into a wider spectrum (“family”) of related irrelevance constructions.

Klíčová slova:

konstrukční gramatika, korpus, irrelevance, nezáležitost, čeština, syntax

Úvod

Náš jazyk se může pochlubit mj. velkou spoustou výrazů, které vyjadřují nezáležitost/irelevanci. Relativně velké množství takového výraziva se koncentruje kolem konstrukce [sebe-ADJ. KOMP] (např. *sebelepší, sebevětší*).³ Tento článek představí dílčí výsledky výzkumu této skupiny konstrukcí, a to na příkladu konstrukce typu *at' je sebelepší* (ve zkratce AJS). Jelikož se jedná o jev, který leží kdesi na pomezí lexika a gramatiky, volíme jako teoreticko-metodologický přístup konstrukční gramatiku, tedy teorii, která programově nezná rozdíl mezi gramatikou a lexikem; naopak, popis celého jazyka redukuje na pojem konstrukce, který bude představen v teoretické části článku. Následuje shrnutí dosavadního poznání konstrukce AJS, které bude využito při korpusové analýze. Výsledky budou představeny v předposlední kapitole: navrhneme adekvátní formalizaci konstrukce AJS, tedy [*at' (už) [sebe-ADJ.KOMP]*], a představíme konstrukční význam elatio, tzv. vertikální irelevanci. V závěrečné kapitole se pokusíme mj. předznamenat budoucí výzkum příbuzných konstrukcí, a to navržením struktury sémantické mapy rodiny konstrukcí s [sebe-ADJ. KOMP].

Konstrukční gramatika

Konstrukční gramatika, která je teoreticko-metodologickým zázemím této studie, se definuje jako *nederivační, monotonický, unifikační model, jehož cílem je vyvíjet analytické a formální nástroje, které směřují k formulování realistických hypotéz o mentální reprezentaci jazykové vybavenosti mluvčích, včetně komunikační kompetence* (Fried 2013, s. 26). Je to přístup založený zejm. na analýze reálných jazykových dat („usage-based“, Lehečková 2017), který se snaží modelovat veškerou jazykovou znalost. Jde o teorii celostní, gestaltickou, přičemž pod pojmem „Gestalt“ lze rozumět konstrukce – základní jednotku konstrukčně-gramatického popisu.⁴

Konstrukce se obvykle definuje jako konvencionalizované spojení formy a funkce (viz např. Goldberg 2006, s. 5), někteří lingvisté zde obrazně hovoří o *extended notion of Saussurean sign* (Hoffmann 2017). Každá konstrukce může nabývat různého stupně schematičnosti, tj. může se jednat o konstrukce tzv. lexikálně specifikované (např. [*pes*]), o konstrukce plně schematické (např. [DETERMINANT SUBSTANTIVUM]), ale i o konstrukce ležící *à mi-chemin*, kam by patřila i zde popisovaná konstrukce [*at' sebe-*

³ Existují i analogické konstrukce adverbiální, které byly *faute de place* vypuštěny.

⁴ Pro další, podrobnější informace o konstrukčně-gramatickém přístupu odkazujeme čtenáře na množství „úvodových“ či zakládajících prací oboru (např. Fried a Östman 2004).

ADJ]. Pro náš další popis bude relevantní i rozlišení mezi morfologickými („jednoslovnými“) a gramatickými („víceslovnými“) konstrukcemi (Diessel 2015). Při popisu konstrukcí se vychází z tradičního, „saussurovského“ pojetí jazykového znaku, čiže se popisuje zvlášť forma a funkce – což je pravidlo, kterého se přidržíme i zde. Na základě takového popisu je možné pak konstrukce třídit pomocí do tzv. konstrukčních rodin. Takové třídění sice není cílem této práce (pokusíme se o něj v dalším výzkumu), nicméně považujeme tuto zmínku za důležitou, neboť bude na některých místech naznačeno.

Jelikož je zřejmé, že *nelze oddělovat jazykovou strukturu od jejího významu a komunikační funkce* (Fried 2013, s. 10), považujeme konstrukční gramatiku vzhledem ke stanoveným cílům za vhodný přístup, zejm. proto, že je při popisu jazyka nebyvale koherentní – k popisu jazykového systému si vystačí „jenom“ s výše představeným pojmem konstrukce.

Popis konstrukce *at' je sebelepší* v mluvnicích češtiny

Než se budeme podrobněji věnovat vlastní analýze konstrukce AJS, shrneme její dosavadní popis napříč mluvnicemi českého jazyka (jelikož popisujeme danou konstrukci v synchronním rámci, bereme zde v potaz jen mluvnice poválečné, tzn. vyšlé cca po roce 1950). V duchu konstrukční gramatiky – teoretického rámce této studie (viz předchozí oddíl) – rozdělíme poznatky získané z mluvnic na dvě části: na údaje formální a funkční/významové.

Z hlediska formálního mluvnice rozbírají jen dva aspekty: jednak podobu gramatické konstrukce AJS, jednak podobu morfologické konstrukce *sebe*-ADJ. Prvnímu z témat se věnuje zejm. Štícha (2013, s. 860): vedle konstrukce AJS (kterou zobecňuje jako *at' + být + adj. typu „sebevětší“*) uvádí i možnost alternace *at'* se spojkou *i kdyby* (tj. *at' + být + adj. typu „sebevětší“*) a možnost v konstrukci *sebe*-ADJ místo adjektiva použít adverbium (*at' + Přs + sebevíc*). Navíc zmiňuje formálně i významově příbuznou konstrukci *at' + být + jakkoli + adj*, která je – stejně jako ostatní zmíněné varianty – pro účely tohoto článku sice irelevantní, nicméně považujeme za nutné na tuto variaci upozornit, jelikož je navýsost důležitá pro případný budoucí výzkum a mapování nezápornostního (případně přípustkového) konstruktikonu v češtině. Konstrukce *sebe*-ADJ je podle gramatik specifická tím, že se pojí výlučně s komparativními tvary (Karlík et al. 2012, s. 178). Z tohoto důvodu morfém *sebe*-někdy bývá považován za cirkumfix, a staven tak na stejnou roveň jako např. tvary superlativu (Cvrček 2015, s. 106).

Pokud jde o hledisko významové, mluvnice se shodují, že konstrukce AJS vyjadřuje podmínkově-přípustkového vztah (Havránek a Jedlička 1963, s. 386; Šmilauer 1966, s. 326; Daneš et al. 1987, s. 492; Štícha 2013, s. 860). Tímto však výklady o významu konstrukce uzavírají. Jen Příruční mluvnice češtiny v kapitole věnované slovotvorbě zmiňuje, že prefix (sic; srov. poznámku o cirkumfixu výše) *sebe-* vyjadřuje *připuštění nejvyšší míry vlastnosti* (Karlík et al. 2012, s. 178).

Metodologie

Jak jsme zmínili v úvodu, tento článek je prvním výstupem většího výzkumu, který si klade za cíl zmapovat české nezápornostní konstrukce obsahující morfologickou konstrukci [*sebe*-ADJ], usouvztažnit je a zároveň ukázat výhody konstrukčně-gramatického přístupu při popisu jevu ležícího na hranici (resp. oběma směry za hranicí...) mezi tradiční syntaxí a morfologií. Metodologie této studie tak přirozeně vychází z celkového cíle výzkumu.

Výzkum je založen na jazykových datech z korpusu. Konkrétně jsme pro tento účel vybrali korpus syn v11, respektive jeho subkorpus označený jako „NMG: publicistika“ (obsahující 5 384 025 152 pozic), tzn. výlučně publicistické texty (toto metodologické rozhodnutí má zejm. praktické důvody: zmíněný subkorpus je jedním z největších registrově homogenních českých korpusů – a jelikož zde popisovaná konstrukce nepatří mezi nejfrekventovanější jevy v češtině, byla právě velikost korpusu ústředním faktorem při rozhodování).

Následně formulujeme CQL dotaz: konstrukce podle předběžného popisu na základě gramatik (viz výše) obsahuje „pevnou“ část *ať*, následně několik volných pozic a konečně morfologickou konstrukci [*sebe*-ADJ], která se pojí s komparativním tvarem adjektiv. Druhý stupeň přídavných jmen v češtině končí na *-ší* nebo *-čí* (viz např. Karlík et al. 2012, s. 176–177), pročež formulujeme následující dotaz: [word="ať"]{0,5}[word="sebe.*(ší)|(čí)" & tag="A.*"]. Jak vidno, dotaz počítá i s pěti potenciálními mezipozicemi, přičemž počet mezipozic je stanoven arbitrárně, na základě výsledků pilotních rešerší.

Na představený CQL dotaz korpus odpovídá 1346 okurencemi. Z nich generujeme vzorek 50 náhodných výskytů, který dále detailně analyzujeme. Výsledky analýzy představuje tato studie.

Výsledky

Výše popsaný vzorek byl manuálně anotován, a to podle následujícího kódovacího schématu (každou anotovanou kategorii uvádíme s vyskytnuvšími se proměnnými):

syntaktická funkce konstrukce [*sebe*-ADJ]: shodný přívlastek, jmenná část přísudku

modus verbi: indikativ, kondicionál

tempus verbi: minulost, přítomnost a budoucnost

kvantita: málo, hodně

hodnocení z hlediska mluvčího: pozitivní, negativní, neutrální

význam: elatio

hypotetičnost: reálná, podmínková

Domníváme se, že v zájmu jasnosti výkladu zasluhují některé kategorie podrobnější komentář. První kategorie se zajímá o syntaktickou funkci morfologické konstrukce [*sebe*-ADJ]. Proměnné nejlépe ilustrujeme na dvou příkladech z korpusu: *at' odvedete sebelepší práci* (přívlastek jmenný), *at' jsou ti rytíři sebesměšnější* (jmenná část přísudku).

Čtvrtá kategorie se zajímá o kognitivní uchopení kvantity pojmu vyjádřeného konstrukcí [*sebe*-ADJ]. Rozdíl mezi touto kategorií a kategorií č. 6, tedy významem konstrukce, který, jak ukážeme níže, je konstantní, spočívá v tom, že zatímco elatio operuje na konkrétním adjektivu (např. *at' je sebevětší* = hodně „velikosti“ vs. *at' je sebemenší* = hodně „malosti“, tj. v obou případech je kvantitativní orientace pozitivní, „hodně“), kvantita popisuje adjektiva na jedné škále konkrétní kognitivně uchopitelné vlastnosti – např. pro výše zmíněné příklady *at' je sebevětší* – *at' je sebemenší* by to byla škála vlastnosti „velikost“, které je v prvním případě hodně, ve druhém málo.

Pátá kategorie se zajímá o hodnocení z hlediska mluvčího: to může být vyloženo pozitivní, vyloženo negativní, ale také neutrální. Jako „neutrální“ dále hodnotíme ty okurence, kde není hodnocení zcela jasné, jednoznačné.

Sedmá kategorie odpovídá na otázku, jestli děj, který je konstrukcí vyjádřen, je reálný, či nikoli.

Tak podrobné kódovací schéma (započteme-li osmou anotovanou kategorií, podobu konstrukce, která není v popisu výše zmíněna, protože je pro další výklad metodologicky nepostatná, obsahuje celkem 400 informací!) nám z významné části umožní podrobněji, přesněji, a hlavně empiricky věrněji popsat zkoumanou konstrukci. Jak bylo zmíněno již v teoretickém úseku, přidržíme se v rámci CxG dnes již tradičního dělení na formu a funkci.

Z formálního hlediska je konstrukce [*at' sebe*-ADJ] konstrukcí částečně schematickou. Přesněji řečeno, části *at'* a *sebe-* jsou neměnné, mění se pouze adjektivum, které je povinně v komparativním tvaru. Jedná se rovněž o konstrukci gramatickou, neboť není „jednoslovná“ (viz výklad výše), a navíc zakládá finitní větné struktury. Tzn. zasadíme-li tento popis do širších souvislostí, tj. rodiny konstrukcí se [*sebe*-ADJ], lze tvrdit, že právě přítomnost slova (v CxG by se přesněji hovořilo i zde o konstrukci) *at'* je důvodem „gramatikalizace“ této konstrukce. Z vnitřně syntaktického hlediska nesmíme zapomenout na rekurentně se opakující možnost vložit hned za *at'* slovo *už*:

at' už jsou jednotlivé skladby sebesilnější

Z toho důvodu upravujeme formalizaci na [*at' (už) sebe*-ADJ] – kulaté závorky zde značí fakultativitu konkrétního elementu. Jelikož vložením *už* nedochází ani k podstatným formálním, ani významovým změnám, považujeme toto rozšíření za pouhou variantu „naší“ konstrukce, nikoli za konstrukci svébytnou.

V kódovacím schématu jsme se sice zajímali i o morfologickou charakteristiku slovesa (tempus, modus), nicméně z hlediska fungování konstrukce se neukázaly tyto vlastnosti být signifikantní, a proto je dále nerozebíráme.

Z hlediska vnější syntaxe připomínáme už výše uvedený fakt, že konstrukce [*sebe*-ADJ] funguje jako jmenná část přísudku, nebo shodný přívlastek. Jelikož ani mezi těmito funkcemi nenacházíme rozdíl, z teoretického hlediska nejsou významné.

Poslední formální vlastností, které se zde budeme věnovat, je možnost zmnožení konstrukce [*sebe*-ADJ]. Zmnožení je doloženo ve formě syndetické i asyndetické koordinace. V našich datech se sice objevila jen duplikace, nicméně je zřejmé, že není vyloučena *n*-plikace. Duplikaci ukazují následující dva příklady z našeho korpusu:

at' je v sebevětší a sebevýznamnější pozici

at' byl sebesměšnější, absurdnější

Za zmínku stojí, že ve druhém případě je při zmnožování prefigována jen první okurence konstrukce [sebe-ADJ], zatímco druhá nikoli. Že však „patří k sobě“ je zřejmé jednak gramaticky, jednak zachováním komparativu u druhého adjektiva. Prefix sebe- tak možná není při zmnožování povinný (záměrně vyslovujeme jako domněnku, neboť je takový příklad na našich datech doložen jen jednou – a je tudíž dost pravděpodobné, že bude více či méně okazionální). Ať tak či onak, představené pozorování nás vede k další úpravě formalizace:

[at' (už) [sebe-ADJ.KOMP]⁺]

Plus v horním indexu zde funguje jako regulární výraz a značí 1+ opakování dané konstrukce.

Z hlediska funkčního/významového vyjadřuje konstrukce elatio, tedy význam, který lze vnímat jako „vertikální“ typ nezálosti – srov. termín *concession scalaire* etablovaný ve frankofonní lingvistice (Soutet 2008). Oproti běžné, „horizontální“ nezálosti má elatio navíc rys gradability, což je v případě námi zkoumané konstrukce reflektováno i morfologicky (přítomností komparativu). Výše jsme uvedli, že elatio operuje vždy na pojmu vyjádřeném adjektivem (např. *sebemenší* = hodně „malosti“, *sebevětší* = hodně „velkosti“). V námi popisovaném korpusu se sice nevyskytla jiná než gradabilní adjektiva, nicméně není těžké si představit např. konstrukt⁵ *at' je sebezpražštější*, kde by došlo k tzv. forcingu, tzn., že si konstrukce „vynutí“ určitý tvar a význam jinak negradabilního adjektiva.

Konstrukce dovede vyjádřit jak reálnou, tak hypotetickou přípusku (v našem korpusu v poměru 39:11), což postupně ilustrují následující dva příklady:

At' je Ristič osobností sebekontroverznější, pořádá v hlavním městě největší mezinárodní loutkářský festival ve střední Evropě.

At' odvedete sebelepší práci, váš nadřícený se jí vždycky bude snažit poopravit.

Pokud jde o hodnotící hodnoty adjektiv, vykazují naše data spíše pozitivní orientaci – nejčastější je hodnocení pozitivní (23 okurencí), následuje neutrální (17), nejméně časté je hodnocení negativní (10). Opět postupně všechny tři možnosti ilustrují následující tři příklady:

[...] *at' bude ilustrace sebekrásnější, jako celek nedrží pohromadě.*

⁵ Realizace konstrukce. Jinými slovy konstrukce je jednotka „émická“, konstrukt jednotka „etická“.

Přece nebudete podporovat zlo, ať je sebemenší.

A ať jsou lékaři považováni za sebevětší asociální monstra se sníženou schopností empatie, říkat někomu nepříjemné věci snad žádnému z nich příjemné není.

Z hlediska (kognitivní) kvantity (viz výše) jednoznačně převažují doklady vyjadřující mnohost (47 okurencí). Naopak doklady, které jdou opačným směrem, jsou jen tři.

Ať jsou ti rytíři sebesměšnější, já si je neošklivím. (= hodně „směšnosti“)

Přijetí osobní odpovědnosti za náš vlastní podíl na těchto problémech, ať se zdá být sebenepatrnější, je důležitý krok vpřed. (= málo „patrnosti“)⁶

Diskuze a závěr

Tato krátká studie představila první výstupy z většího výzkumu českých nezáleznostních konstrukcí obsahujících morfologickou konstrukci [sebe-ADJ. KOMP] – konkrétně konstrukci AJS. Článek využil korpusová data (s omezením na publicistické texty), která analyzoval prizmatem konstrukční gramatiky, dynamicky se rozvíjející a dnes široce akceptované lingvistické teorie.

Na základě analýz jsme popsali konstrukci AJS následujícím způsobem: navrhli jsme formalizaci [ať (už) [sebe-ADJ.KOMP]⁺], jež reflektuje základní vnitřně-syntaktické vlastnosti konstrukce: povinný element *ať*, volitelné *už* a množitelnou konstrukci [sebe-ADJ. KOMP] obsahující komparativní tvary adjektiv.

Z hlediska významového jsme uvedli, že konstrukce vyjadřuje elatio, že vyjadřuje hypotetickou i reálnou připustku a různá subjektivní hodnocení obsahu, a že z hlediska kognitivní kvantity jednoznačně dominují doklady vyjadřující mnohost / vysokou míru dané vlastnosti.

Předběžně tak lze načrtnout část nezáleznostního konstruktikonu v češtině (k tomu více v Herbst 2019). Konstrukce AJS zcela jednoznačně dědí rysy konstrukce [sebe-ADJ. KOMP] – nejen formální, ale i funkční. Navíc však obsahuje povinně spojku *ať*, což ji formálně (i funkčně: na rozdíl od [sebe-ADJ. KOMP] zakládá větné struktury) specifikuje, a tudíž jde o samostatnou konstrukci. Na tomto místě lze vznést hypotézu, že AJS bude v sémantické mapě rodiny nezáleznostních konstrukcí s komponentem [sebe-ADJ. KOMP] stát bok po boku

⁶ Význam „hodně nepatrnosti“ je též přítomen, nicméně toto je otázkou elatia, viz výše.

funkčně i formálně podobným konstrukcím (*i kdyby byl sebelepší, byť je sebelepší, ač sebelepší* apod.). Tato hypotéza bude ověřena v dalším výzkumu.

POUŽITÉ ZDROJE

CVRČEK, Václav, 2015. *Mluvnice současné češtiny I: Jak se píše a jak se mluví*. 2. vyd. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2812-7.

DANEŠ, František, Miroslav GREPL a Zdeněk HLAVSA, 1987. *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. 1. vyd. Praha: Academia.

DIESEL, Holger, 2015. Usage-based construction grammar [online]. [vid. 2023-09-25]. Dostupné z: doi:10.13140/RG.2.1.2411.5365

FRIED, Mirjam, 2013. Pojem konstrukce v konstrukční gramatice. *Časopis pro moderní filologii*. 95(1), 9–27.

FRIED, Mirjam a Jan-Ola ÖSTMAN, 2004. Construction Grammar: A thumbnail sketch. In: *Construction Grammar in a Cross-Language Perspective* [online]. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, s. 11–86 [vid. 2021-04-13]. ISBN 978-90-272-1822-3. Dostupné z: doi:10.1075/cal.2.02fri

GOLDBERG, Adele, 2006. *Constructions at Work* [online]. B.m.: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-926851-1. Dostupné z: doi:10.1093/acprof:oso/9780199268511.001.0001

HAVRÁNEK, Bohuslav a Alois JEDLIČKA, 1963. *Česká mluvnice*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

HERBST, Thomas, 2019. Constructicons – a new type of reference work? *Lexicographica* [online]. 35(2019), 3–14. ISSN 1865-9403, 0175-6206. Dostupné z: doi:10.1515/lex-2019-0001

HOFFMANN, Thomas, 2017. From Constructions to Construction Grammars. In: Barbara DANCYGIER, ed. *The Cambridge Handbook of Cognitive Linguistics* [online]. 1. vyd. B.m.: Cambridge University Press, s. 284–309 [vid. 2023-10-04]. ISBN 978-1-316-33973-2. Dostupné z: doi:10.1017/9781316339732.019

KARLÍK, Petr, Marek NEKULA, Zdenka RUSÍNOVÁ a Miroslav GREPL, 2012. *Příruční mluvnice češtiny*. 4. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7106-624-8.

LEHEČKOVÁ, Eva, 2017. Využití korpusových metod v popisu češtiny: příklad kolostrukční analýzy. *Časopis pro moderní filologii*. 99(2), 167–180.

SOUTET, Olivier, 2008. Des concessives extensionnelles aux concessives simples. *Linx* [online]. (59), 115–132. ISSN 0246-8743. Dostupné z: doi:10.4000/linx.629

ŠMILAUER, Vladimír, 1966. *Novočeská skladba: vysokoškolská příručka*. 2. vyd. Praha: SPN.

ŠTÍCHA, František, 2013. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Vyd. 1. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2205-9.

Použitý korpus:

Křen, M., Cvrček, V., Hnátková, M., Jelínek, T., Kocek, J., Kovářiková, D., Křivan, J., Milička, J., Petkevič, V., Procházka, P., Skoumalová, H., Šindlerová, J., Škrabal, M., 2022. Korpus SYN, verze 11 ze 14. 12. 2022. Ústav Českého národního korpusu FF UK. Praha. Dostupný z WWW: <https://www.korpus.cz>

Specifika vybraných sémantických kategorií v kontextu syntakticko-sémantické analýzy větných propozic

Mgr. Adam Musil

adam.musil3@gmail.com

V této práci pojednáme o vybraných sémantických kategoriích, které bývají v tradiční syntaktické terminologii vyjadřovány tzv. *příslovečným určením* (ve formě syntaktického adverbia)⁷, ale které mohou být vyjadřovány i jinými větnými členy – zpravidla *předmětem*, *doplňkem*, zřídka také *podmětem*. Jde o významy výsledku děje (efektu), průvodních okolností (circumstance), vlastníka (posesora), nositele prožívání (experienta) a původce děje.

Další předmět našeho studia budou představovat sémantické kategorie v gramatické formě S acc, které mají svou sémantickou charakteristikou blízko k významům *příslivečného určení*, avšak charakteristikou gramatickou (*rekční* povahou) se podobají *předmětu*. S ohledem na tuto formálně-významovou asymetrii je proto jejich větněčlenská funkce nejednoznačná. Jedná se o významy rozdílu (diference), překážky (bariéry) a prostředníka (mediátoru).

Syntaxí (skladbou) rozumíme syntaktiku jazyka, tedy jazykovědnou disciplínu, která se zabývá syntaktickými jednotkami – tzv. syntaxémy – a syntaktickými subsystémy ve struktuře jazyka (chápanými v užším slova smyslu) – tj. hyposyntax („mikrosyntax“), větná syntax, souvětná syntax, ale také nadvětná syntax, hypersyntax („makrosyntax“) a textová syntax.⁸ Tzv. morfosyntax potom označuje oblast, která zkoumá morfologický a syntaktický subsystém jazyka jako gramaticko-sémantický komplex.

Větná syntax se zabývá gramaticko-sémantickou charakteristikou větných struktur – vět jednoduchých a vět složených⁹ (v širším pojetí včetně jejich gramatických (textových) modifikací) – a také syntagmaty a frázemi uvnitř těchto syntaktických jednotek.¹⁰ V kontextu této práce považujeme větnou syntax za specializovanou oblast syntaxe textové,

⁷ Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 281–283.

Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 75–77.

⁸ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 8.

Skalička, V., *Hyposyntax, Slovo a slovesnost*, 31, 1970, č. 1, str. 1–6.

⁹ Čechová, M. – Dokulil, M. – Hlavsa, Z. – Hrbáček, J. – Hrušková, Z., *Čeština – řeč a jazyk*, Praha: ISV 2000, str. 305.

¹⁰ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 18–20.

protože ve středu jejího zájmu stojí věta jakožto specifická gramatická forma široce vymezené výpovědi jako základní (elementární) textové jednotky (viz níže).

Základní jednotkou nadvětné syntaxe, hypersyntaxe a textové syntaxe jsou text, základní (elementární) textová jednotka (výpověď) a komplex textů (např. sbírka, sborník, cyklus, pořad, seriál, série, hypertext, funkčněstylová oblast atp.). Textová syntax v širším slova smyslu se nazývá textová lingvistika a chápe se jako svébytná lingvistická disciplína s interdisciplinárními přesahy zejména do stylistiky, rétoriky, pragmalinguistiky, psycholinguistiky, kognitivní lingvistiky, textologie, hermeneutiky ad.

Výpověď je intuitivně vymežitelná základní (elementární) syntaktická jednotka, která představuje konkrétní realizaci tzv. syntaxému jakožto gramaticko-sémantický, logicko-tematický, zvukový, grafický a komunikačně-pragmatický komplex. Jednotlivé roviny, charakteristiky čili stránky výpovědi nejsou izolované, ale vzájemně usouvztažněné a interferující. Komplexní syntaktické jevy lze proto zpravidla interpretovat pouze v kontextu této interference (viz níže).

Gramaticko-sémantická a logicko-tematická charakteristika výpovědi reprezentují vertikální a horizontální osu základní syntaktické jednotky. Obě roviny výpovědi bývají proto ústředním předmětem syntaktické analýzy. K jejich interferenci dochází zpravidla při popisu elize (elipsy, výpustky) a eliptických výpovědí, nepravé syntagmatiky nebo vlivu aktuálního členění a slovosledu na větněčlenskou funkci syntaktických slov.

Gramaticko-sémantická stránka výpovědi zaujímá ústřední postavení v „tradičním“ (složkovém) i valenčním popisu syntaktického subsystému jazyka. Jde o vnitřní, strukturní, imanentní čili inherentní charakteristiku výpovědi, která vyplývá z její znakové povahy jako jednoty výrazu či formy (gramatiky) na straně jedné a významu (sémantiky) na straně druhé. Formálně-významový popis syntaktických struktur se tedy zabývá gramatickými formami výpovědi (včetně jejich gramatických (textových) modifikací) a jejich tzv. propozičním obsahem (viz propozice).

Mezi základní gramatické formy výpovědi patří věta (věta jednoduchá, věta složená (souvětí podřadné), věta eliptická (větný fragment, osamostatněný (parcelovaný) větný člen, samostatný větný člen)) a větný ekvivalent, mezi její gramatické modifikace potom nepravá hypotaxe, anakolut, aposiopese aj.

Propozicí rozumíme strukturu významových jednotek – sémantických kategorií – ve specifické významové relaci nebo interakci. „Propozice je konfigurace obsahových entit, představující myšlenkový odraz nějakého výseku skutečnosti.“¹¹ V lingvistice se rovněž používá označení propoziční obsah a v logicko-filosofických pojetích se hovoří o „významu výroku“, „významu tvrzení“, resp. „významu věty“.¹²

Větou, resp. větnou propozicí, rozumíme formálně-významovou strukturu sémantických kategorií, které jsou gramaticky vyjádřeny tzv. syntaktickými slovy či skladebními slovními druhy. Gramaticko-sémantické centrum (jádro) věty je tvořeno syntaktickým slovesem s významem bytí (existence), děje (procesu), změny (mutace), stavu (statusu) atd. a gramaticko-sémantická periférie (obal) věty potom sémantickými kategoriemi ve formě syntaktických substantiv, syntaktických adjektiv a syntaktických adverbíí.¹³

U periferních skladebních slovních druhů rozlišujeme sémantické kategorie věčné (substanční), které odkazují k „objektům“ mimojazykové skutečnosti zpravidla prostřednictvím jmenných výrazů, a propoziční (situační), které bývají primárně specifikovány strukturou větnou (resp. nominalizovaným výrazem v její funkci).¹⁴ Na základě sémantické diferenciacce rozlišujeme celé skupiny těchto významových jednotek.

Výsledek děje (*efekt*) představuje kauzální sémantickou kategorii, která bývá v kontextu tradičních syntaktických přístupů vyjadřována zpravidla dvěma větnými členy – jednak *přísluvečným určením výsledku děje* (např. *Ruce se zařaly v pěst. Seřadili se do trojstu. Uvařil vajíčka natvrdo. Papír shořel na popel.*), jednak *předmětem* (např. *Otec postavil dům. Teta upekla dort.*). Výsledek děje mívá blízko k významu míry a účinku v těch případech, vyjadřuje-li syntaktické adverbium výsledný efekt vyplývající z velké (nadměrné) či malé míry (resp. intenzity) významu syntaktického slovesa (např. *Fandil až do ochraptění. Pracoval do úmoru.*).¹⁵

¹¹ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 9.

¹² Peregrin, J., *Význam a struktura*, Praha: OIKOYMENH 1999, str. 154, 164.

¹³ Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014, str. 32.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 111.

Čermák, F., *Jazyk a jazykověda*, Praha: Karolinum 2011, str. 168.

¹⁴ Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 142–143.

¹⁵ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 480–481.

Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014, str. 48–49.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 298.

Sémantika vlastního důsledku (*konkluze*), resp. následku, bývá vyjadřována zpravidla ve formě paralelní propozice v souvětí souřadném (např. *Zlomil si nohu, a proto nemohl přijít.*) – ve větné propozici jej proto nelze „gramaticky“ vyjádřit ve formě syntaktického substantiva, adjektiva nebo adverbia.

Významové kategorie příčiny, důvodu a účelu mají zpravidla povahu komplexní – jejich vztah k syntaktickému slovesu je sám o sobě vztahem mezipropozičním. Kauzální sémantické kategorie tohoto typu považujeme proto za výsledek sémantické kondenzace původně závislé propozice ve větě složené (souvětí podřadném) – na rovině gramatické jde o tzv. nominalizaci (např. *Nemohl přijít, protože si zlomil nohu. Kvůli zlomené noze nemohl přijít.*). Z tohoto důvodu také neexistují v českém jazyce žádná primární kauzální příslovce. Zkoumáním kauzálních vztahů se potom zabývá především souvětná syntax, protože kauzální významy lze vyjádřit hypotakticky (např. *Nemohl přijít, protože si zlomil nohu.*) i paratakticky (např. *Nemohl přijít, neboť si zlomil nohu.*).

Kauzalita představuje spolu s časoprostorem základní mentální kategorii, která postihuje třídu sémantických vztahů z rozsáhlé oblasti vzájemné souvislosti mezi skutečnostmi mimojazykové reality. Podle východisek jazykové reprezentace této kauzální souvislosti stojí na jedné straně kategorie příčiny, resp. důvodu, a na straně druhé potom kategorie výsledku děje, důsledku nebo následku (viz výše).¹⁶

Pojetí sémantické kategorie průvodních okolností (*cirkumstance*) není v současných přístupech v syntaxi zdaleka jednotné. Zpravidla jde o různé okolnosti, děje a stavy, za kterých se realizuje děj vyjádřený syntaktickým slovesem. Jde původně o vztah dvou propozic, z nichž jedna je chápána jako vedlejší (např. *Utekl bez zaplacení. Indiáni vytáhli za víření bubnů. Odešel s rukama v kapsách. Mlčky kouřil. Rozloučila se s úsměvem na rtech. Přišla mu otevřít dveře v županu. Chytili ho při krádeži.*). Pokud se význam průvodních okolností vztahuje pouze k syntaktickému slovesu, v tradiční syntaktické terminologii je vyjádřen tzv. *příslovečným určením průvodních okolností*. Jestliže průvodní proces nebo stav charakterizuje též některou sémantickou kategorii z periferie větné propozice (zpravidla ve funkci *podmětu* nebo *předmětu*), hovoří se o tzv. *doplňku* jakožto větném členu s dvojitou závislostí. Na gramatické rovině však hranice mezi oběma větnými členy zůstává mnohdy

¹⁶ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 99–100, 480–481.

Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014, str. 63.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 302.

nejednoznačná a za rozhodující faktor se považuje tzv. *gramatická shoda* (kongruence) – potom hovoříme o tzv. *doplňku shodném* (srov. např. *Přišla mu otevřít dveře nahá. Vrátil se domů unavený. Viděl otce překypujícího silou.*). Pokud se kongruence nerealizuje, jde o *doplněk neshodný* (např. *Slyšeli jsme sovu houkat. Slyšeli jsme sovu, jak houká*). Široce chápanou sémantickou kategorií průvodních okolností, resp. i průvodního děje, stavu, vlastnosti či funkce (kvalifikace), hodnotíme v kontextu syntakticko-sémantické analýzy větných propozic jako komplexní význam, který může být vyjádřen dvěma větnými členy.

V případě některých výrazových forem mívá potom význam průvodních okolností blízko také k významu přípustky (např. *Pracoval při špatném osvětlení.*), široce chápaného společenství (např. *Přihlížel tomu se smutkem v duši.*) nebo podmínky (např. *Bez peněz do hospody nelez.*).¹⁷

Vlastník (*posesor*) je sémantická kategorie vyjadřující ve struktuře větné propozice majitele, držitele, entitu, která vlastní předmět zasažený procesem (tzv. *patiens*), resp. předmět vlastnění. V kontextu tradičních syntaktických popisů může být význam posesora vyjádřen dokonce třemi různými větnými členy – *příslivečným určením vlastníka* (např. *Sousedům se narodil druhý kluk. Zemřela mu žena. Hodinky ti jdou napřed. Nešlapej mi na nohu.*), *předmětem* (např. *Ukradli mi hodinky.*) či *podmětem* (např. *Přítelkyně vlastní chalupu.*).¹⁸

Nositel prožívání (*expirient*) označuje význam proživatele stavu, který je vyjádřen v sémantice syntaktického slovesa – jde o sémantickou kategorii ve větněčlenském funkci *příslivečného určení nositele prožívání* (např. *Bylo jí to nepříjemné. Sedí se vám dobře? Pacientovi se už lépe dýchá.*) nebo *předmětu* (např. *Stýskalo se mi po babičce. Mrzí mě to. Bolí mě hlava.*).¹⁹

Původce děje představuje v teoretickém kontextu této práce významovou kategorií specifickou, stojící na periférii jejího zájmu, protože se jako význam *příslivečný* vyskytuje pouze v syntaktických strukturách deagentních (např. *Vnučka dostala od babičky vyhubováno.*)

¹⁷ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 59–60, 108–115, 168–169, 192, 523.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 299–300.

¹⁸ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 48.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 141, 275–276.

¹⁹ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 57.

Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014, str. 47.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 141, 275–276.

a dekauzativních (např. *Horská chata byla zavalena lavinou.*), tj. derivovaných – v tradiční syntaktické terminologii je tento význam vyjadřován tzv. *přísllovečným určením původce děje*. Ve větách v primární diatezi, tj. syntaktických strukturách morfologicky bezpříznakových, hodnotíme potom původce děje jako význam *podmětu* (např. *Babička vyhubovala vnučce. Lavina zavalila horskou chatu.*).²⁰

Osobní původce děje (*agens*) vyjadřuje význam činitele děje (procesu), tedy entity, která činí děj vědomě („personálně“). V deagentních větných strukturách bývá význam osobního původce děje často nevyjádřen, anonymizován či zevšeobecněn (např. *Smlouva bude muset být ratifikována parlamentem. Obraz byl uloupen v noci na neděli.*).

Neosobní původce děje (*kauzátor*) vyjadřuje význam konatele děje (procesu), tj. entitu (zpravidla s distinktivním sémantickým příznakem živlu, psychického či fyziologického procesu), která koná děj nevědomě („nepersonálně“). Ve specifické výrazové (gramatické) formě S instr (např. *Byl oslepen září. Byl mučen pochybnostmi. Město bylo zničeno povodní.*) mívá tato kategorie blízko k širokému významu kauzality (např. *Trpěla bolestí hlavy. Okno se otevřelo větrem.*).

Rozdíl (*diferenci*) chápeme ve shodě s FGP jako specifickou významovou subkategorii míry ve formě o S acc, odpovídající na otázku *o kolik*. Sémantická kategorie vyjadřuje kvantitativní rozdíl mezi dvěma procesy, stavy nebo entitami, resp. výchozím a konečným stavem řídicího procesu (např. *Hodnota akcií stoupla o 100 %. Ztloustla o pět kilo. Ustoupil o krok. Náš tým vyhrál o dvě branky.*).²¹

Překážka (*bariéra*) vyjadřuje význam entity, která stojí v cestě realizaci významu syntaktického slovesa. Specifický adverbiální výraz ve formě o S acc příznakově vyjadřuje, že tato entita se (na rozdíl od prostředku, resp. nástroje) na uskutečnění slovesného děje podílí pasivně, mimovolně, nezáměrně (např. *Praštila se o stůl. Rozbila si koleno o kámen. Píchla se o jehlu.*). Ve starších syntaktických přístupech a mluvnicích je tato kategorie tradičně zahrnována pod široký význam prostředku. Ve FGP je ovšem vyčleňována jako kategorie zvláštní – jednak pro svou *rekční* povahu, jednak proto, že význam bariéry a význam prostředku

²⁰ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny* (3), Praha: Academia 1987, str. 236–260.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 299.

²¹ Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014, str. 53–54, 72.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 296.

(resp. nástroje) se mohou objevit ve struktuře větné propozice současně jako paralelní kategorie s odlišným významem a výrazovou formou (srov. např. *Jan zavadil nohou o stůl.*).²²

Prostředník (*mediátor*) je významová kategorie s typickou výrazovou formou *za S acc*, která vyjadřuje prostředek dotyku nebo kontaktu (např. *Soused mě zatahal za rukáv. Jan přivedl psa za obojek.*). Podobně jako kategorie překážky je také prostředník ve straších syntaktických přístupech a mluvnících tradičně zahrnován pod široký význam prostředku. Ve FGP je ovšem rovněž vyčleňován jako kategorie zvláštní – jednak pro svou *rekční* povahu, jednak proto, že význam prostředníka a význam prostředku (resp. nástroje) se mohou objevit ve struktuře větné propozice současně jako paralelní významové kategorie (srov. např. *Otec přitáhl svého syna levou rukou za ucho.*).²³

V této práci jsme se zabývali významovou charakteristikou větné propozice. Vycházeli jsme přitom z obecného sémiologického předpokladu, že *syntaktická* struktura je současně strukturou *sémantickou*. V teoretickém kontextu syntakticko-sémantické analýzy větných propozic jsme podali výčet a přehlednou charakteristiku vybraných (kognitivně vymezených a klasifikovaných) sémantických kategorií.

²² Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014, str. 51–52.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 298.

²³ Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny (3)*, Praha: Academia 1987, str. 63, 65.

Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014, str. 52.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986, str. 296–298.

POUŽITÉ ZDROJE

Čechová, M. – Dokulil, M. – Hlavsa, Z. – Hrbáček, J. – Hrušková, Z., *Čeština – řeč a jazyk*, Praha: ISV 2000.

Čermák, F., *Jazyk a jazykověda*, Praha: Karolinum 2011.

Daneš, F. – Hlavsa, Z. a kol., *Mluvnice češtiny (3)*, Praha: Academia 1987.

Grepl, M. – Karlík, P., *Skladba spisovné češtiny*, Praha: SPN 1986.

Panevová, J. a kol., *Mluvnice současné češtiny 2: syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*, Praha: Karolinum 2014.

Peregrin, J., *Význam a struktura*, Praha: OIKOYMENH 1999.

Skalička, V., *Hyposyntax, Slovo a slovesnost*, 31, 1970, č. 1, str. 1–6.

Projevy jazykové tvořivosti

Mgr. Jiří Mánek

jiri.manek@upol.cz

Úvod

Kreativita provází lidstvo už od jeho počátku. Zasahuje do všech oborů lidské činnosti (Hlavsa, 1985), kde má neocenitelný význam, neboť je hnací silou pokroku. Stojí za význačnými, dějinnými objevy, ale i za nepatrnými, každodenními projevy a hravými inovacemi, které možná nikdy neopustí mysl jednotlivce. Poznatky o fungování tvořivosti a o faktorech, které ji ovlivňují, jsou aplikovatelné např. v medicíně, umění, vojenství, ekonomii, pedagogice, ale i v lingvistice. Poznatky z jedné oblasti navíc nachází uplatnění i v oblastech dalších – kupříkladu tvůrčí procesy používané v umění, zahrnující mj. svobodu chybovat (tzv. metodu pokus – omyl), jsou vyhledávané na poli vědy a výzkumu (Lehmann a Gaskins, 2019).

Následující článek vychází z dizertačního projektu Jazyková kreativita a její mechanismy. Ve stručnosti uvádí hlavní problémy při definování kreativity, ale i jazykové kreativity coby její subdomény, a nabízí konkrétní příklady možností nekonvenčního užití jazyka v češtině a angličtině.

Snahy o vymezení kreativity

Podobně jako vše kreativní vybočuje ze zavedeného, šablonovitého a předvídatelného, tak i definice termínu ‚kreativita‘ – či významově ekvivalentního pojmu ‚tvořivost‘, který se liší pouze možnostmi derivovat nové výrazy (Hlavsa, 1985, s. 18) – se vzpírá jednotné, svazující formulaci. Jak uvádí Meusburger (2009, s. 99), lze nalézt více než sto definic tvořivosti. Už tak početný seznam se nadto neustále rozšiřuje. Problém s hledáním výstižného popisu Howkins (2002, s. 4–7) ilustruje paralelou se spánkem. V případě spánku jde taktéž o přirozenou, zcela běžnou lidskou činnost, jejíž (vědecká) charakteristika je však dosud obestřena tajemstvím.

V plejádě atributů a požadavků na tvořivost, které různí autoři zmiňují, však lze zaznamenat určité společné jmenovatele, které se často – ač pod různými názvy – opakují. Jak píše Mumford (2003, p. 110), po počátečních vyostřených diskuzích zavládl kolem

přelomu milénia relativní konsenzus v tom, že kreativita má zahrnovat vytváření produktů, které jsou nové a užitečné²⁴. Vystaly však nové otázky, mj. – *Jak poznat nové a užitečné?* či *Kdo rozhoduje o tom, co je nové a užitečné?*

V otázce novosti/originality se debaty zaměřily na kategoričnost vs. míru. Jinými slovy – zda existuje hranice, podle níž lze myšlenky či výtvořky kategoricky rozdělit na originální, a neoriginální, či zda není vhodnější uvažovat o vyšším či nižším stupni novosti (Schubert, 2021). Druhé pojetí dnes, zdá se, převažuje.

Pouze novost či originalita však pro posuzování kreativity nedostačuje, protože zahrnuje i „schizofrenní“ či „výstřední“, které za kreativní nelze pokládat (Feist et al., 2017). Jako další nezbytné kritérium tvořivosti se tedy často uvádí smysluplnost/užitečnost. Jiná je však situace v umění (Schubert, 2021) – potažmo v jazyce –, kde se coby vhodnější kritérium jeví „estetický prožitek“ (tamtéž). V Schubertově pojetí je tedy tvořivost proces směřující k takovému výsledku, který je dostatečně nový, aby vyvolal pozitivní reakci (např. potěšení při kontaktu s něčím krásným). Nabízí se však otázka, nakolik je pozitivní či negativní povaha vyvolané reakce klíčová pro posuzování hloubky estetického prožitku.

Jazyková kreativita

V jazyce na tvořivost či otevřenost/neohraničenost coby jednu z jeho klíčových charakteristik poukazovali např. už Ferdinand de Saussure, Benedetto Croce či Charles F. Hockett. Jak ovšem píše Bergs (2019, s. 174), jedním z prvních, kterým se podařilo koncept jazykové kreativity rozšířit, byl až Noam Chomsky.

Podle Chomského je možné vytvářet neomezené množství gramaticky správných vět, které se v jazyce dosud nevyskytovaly. Ilustrativním příkladem může být Chomského známá, gramaticky nezávadná věta *Colorless green ideas sleep furiously*.

Chomského přístup byl však podroben kritice, a to např. Sampsonem (2016) či Bergsem (2019). Oba autoři poukazují na to, že originalita jazykových výrazů vyžaduje více než jen aplikování omezeného počtu gramatických pravidel. Zpochybňují dokonce, zdali lze takový postup vůbec označovat za tvůrčí.

²⁴ V anglicky psané odborné literatuře se v souvislosti s novostí či originalitou zpravidla používají výrazy jako *newness*, *novelty*, *originality* či *uniqueness*; ve vztahu k užitečnosti či hodnotě se pak objevují výrazy jako *meaning*, *value*, *applicability*, *usefulness*, *adaptiveness*, *appropriateness*, *effectiveness*, *relevance* či *worth*.

V českém prostředí se v souvislosti s (ne)kreativním užitím jazyka etablovaly termíny aktualizace a automatizace. Zatímco ‚automatisaci‘ Havránek (1932, s. 53) chápe jako konvenční užití jazyka, které nevzbuzuje zvláštní pozornost, směřuje ke srozumitelnosti a je synonymní s lexikalizací, ‚aktualisaci‘ vysvětluje jako „užití jazykových prostředků takovým způsobem, že samo budí pozornost a je přijímáno jako neobvyklé, jako zbavené automatisace, disautomatisované, na př. živá básnická metafora (na rozdíl od lexikalisované, která je automatisována)“.

Aktualizace ovšem obsahuje kritérium záměrnosti (Krčmová, 2017). Chápání aktualizace by však mělo být rozšířeno o odchylky nezáměrné, a to z několika důvodů:

1. Spolehlivá informace o tom, zda autor konal záměrně, zpravidla není k dispozici.
2. Pro užitečnost objevu či vynálezu podobně jako pro estetický prožitek z uměleckého díla či jazykové hříčky není podstatné, zda vznikly úmyslně, či nikoli (např. přínos penicilinu nijak nesnižuje skutečnost, že byl objeven náhodou).
3. Kritérium záměrnosti by vylučovalo podstatnou část výtvorů, např. v jazyce vzniknuvších náhodným přerěknutím nebo neznalostí náležitého tvaru (často v případě osob s odlišným mateřským jazykem či dětí), které mají taktéž potenciál inovovat.

Podobně jako se v případě desítek let trvajících snah o vymezení kreativity nepodařilo dospět k jednoznačnému závěru, i jazyková tvořivost prozatím zdárně uniká šablonovité formulaci. Jak píše Veale (2012, s. 11): „Dictionaries, style manuals and old-fashioned grammarians strive to be definitive about language, but the only definitive statement that can be made about creative language is that one cannot be definitive, at least in any nontrivial and non-circular way.“ Přesto lze – alespoň pro účely tohoto článku – v návaznosti na Havránka (1932) a Schuberta (2021) a s drobným doplněním jazykovou tvořivost definovat jako proces směřující k nekonvenčnímu výsledku, který je smysluplný a/nebo vyvolává estetický prožitek. Tento proces může být záměrný i mimovolný a výsledné odchylky od standardního užití jazyka si její autor může, ale ani nemusí být vědom. Jako paralela se nabízí situace, kdy hudebník zahraje „nesprávný“ tón (úmyslně, či např. přehmatem), ale výsledek může znít lépe než tón původně zamýšlený, případně než obvyklé, předvídatelné řešení.

Příklady jazykové kreativity

Jazyková tvořivost se projevuje na všech jeho rovinách. Mívá bezpočet podob, z povahy velmi těžko předvídatelných, a rozšiřuje naše představy možného. Pozorný čtenář či posluchač může přijít do kontaktu s jejími příklady dennodenně – v literatuře, zaslechnutím něčí promluvy na ulici nebo např. v reklamě, kde svou neobvyklostí může zaujmout potenciálního zákazníka. Následuje alespoň krátký výčet dokladů, zde pro lepší přehlednost kategorizovaných do jazykových rovin.

Na rovině grafické může coby ozvláštnění sloužit např. typ písma, práce s mezerami, řádkováním a odsazením, dynamický element (především v případě elektronických médií) atp. Jak ukazuje Tabulka 1, častými inovacemi jsou náhrady grafémů za jiný symbol, např. některý z nejazykových ASCII symbolů. Podobné postupy nachází uplatnění i v uměleckých jménech (příklady 3 a 4). Grafická podoba může taktéž např. imitovat zpomalenou mluvu (příklad 5). Zajímavou vazbu mezi fonetickou a grafickou rovinou je možné sledovat v psaných textech ovlivněných fonetickými pravidly – lze se tak setkat např. s výrazy *uš/aš* (už/až), *hnet* (hned), *ot* (od) atp., které jsou zjevně inspirovány ztrátou znělosti na koncích slov před pauzou v mluveném jazyce.

Tabulka 1: Jazyková tvořivost na grafické rovině

	Inovace	Konvenční podoba
1.	10v3	love
2.	u(ky	lucky
3.	deadmau5	Deadmouse
4.	will.i.am	William
5.	Sssllllllloooooowww	Slow
6.	z5	zpět
7.	BaůŮ, KačKá	Barbora, Kateřina a obvyklé variace

8.	£} {²3®`]['	expert
9.	Deš / dondi / jda / di / šlas / nejděmež / nešlot' / jdiž	Obvyklé slovní tvary lemmatu ,jít‘

Na úrovni fonetické (či foneticko-grafické) se mluvčí mohou odchýlit od jazykových očekávání např. hříčkami, které ve své tvorbě využívá Václav Jamek alias Eberhardt Hauptbahnhof (1995), jako je neobvyklé dloužení a krácení vokálů (*uzená kolená; zakřičí Húra*) či adice, subtrakce, alternace a metateze fonémů/grafémů (*Neb kdo dílo Bétovnový; cpánové v cvindyrlech*). Další možné idiosynkrazie projevu uvádí Jessen (2010), např. 1) manipulace mluvního a artikulačního tempa (jejich zrychlení či zpomalení), 2) manipulace základní frekvence (F0), kterou vnímáme jako výšku hlasu, či 3) intenzity hlasu, 4) imitace jiných mluvčích, 5) zvýšená nasalizace či denasalizace, 6) použití mechanické překážky ve formě cizího předmětu v ústech či před ústy, využití elektronických deformátorů atp.

Z výše uvedených příkladů je vidno, že grafická a fonetická stránka jazykové kreativity výrazně ovlivňuje a reflektuje jedna druhou, jsou si vzájemnou inspirací. Hranice mezi nimi v žádném případě není nepropustná, podobně jako je tomu i mezi ostatními rovinami jazyka.

V oblasti morfologie Konieczna (2012) považuje za kreativní např. blending či clipping, s nepravidelným, a tedy nepředvídatelným výsledkem, jako *womage* ('manage' > *woman* + *manage*), *decon* (deconstructionism), *multiculti* (advocates of multiculturalism). Dalším příkladem však mohou být nezvyklé manipulace morfologické charakteristiky slova jako změny gramatického rodu (*k valnému hromadu; ten báseň*), originální způsob skloňování (*Dyť pravému virtuozu / Je piáno bez úhozu [...] Tmavou brýlí bez sklíčka*), časování (*lhají*) či stupňování (*dřevěnější*) nebo i proces, který lze označit za ztrátu deminutivizace či augmentaci deminutiva (patrný např. ve dvouverší Karla Plíhala *V cukrárně koupil jsem Lence, / slad'ouнкé rakve a věnce*). Zajímavými doklady jsou i raritní imperativy v Baladě z hadrů autorů Voskovce a Wericha, v níž zazní kupříkladu *vstávej a leč, krad', smrad' či hněd'*.

Zvláště širokým polem pro realizaci jazykových inovací je bezesporu rovina lexikální. Mezi příklady lze zařadit nekonvenční složeniny, metafory a metonymie (Munat, 2007), hapax legomena, neologismy či okazionalismy. V rovině syntaktické a textové je následně možné najít příklady, jako je „svěrázná kompozice, tj. zvláštnosti ve výstavbě odstavců a kapitol, [...] nezvyklé kombinace řeči autorské a řeči postav aj. zvláštnosti horizontálního a vertikálního

členění textu“ (Srpková, 1998, s. 18), případně „obměny slovosledu, míra explicitnosti n. implicitnosti, užití žánrových modelů v nové situaci, např. oblíbená imitace odborného vyjádření aj.“ (Krčmová, 2017).

Mezi autory, kteří se zabývají celými jazykovými rovinami, event. vybranými jazykovými jevy, patří Mandala (2007) – nekonvenční adjektiva se sufixem -y, Konieczna (2012) – morfologické inovace, Munat (2007) – oblast lexika, Bednarek (2012) – formální jazyk a (2015) – vulgarismy, Maybin a Swann (2007) – textová rovina, Carter (2015) – textová rovina, případně i Krčmová (2017), Saric a Felberg (2017) či Parizoska (2022) a další.

Příklady jazykové kreativity je zapotřebí srovnávat s aktuálním stavem jazyka, neboť se může stát, že se již zautomatizovaly. Kupř. Čermák (2011, s. 37–38) nabízí příklady figur, jimiž rozumí „výrazné vědomé odchylky od běžné normy výrazu pro zesílený zvláštní účinek“:

- hyperbola (srov. *miliony příkladů*)
- litotes (srov. *nebyl nezajímavý*)
- přirovnání (srov. *tvrdý jako kámen*)
- oxymóron (*výmluvné mlčení*)
- katachreze (srov. *nepřítel byl rozprášen na hlavu*)

Dalo by se však pochybovat o tom, kolik z Čermákových příkladů by ze synchronního pohledu splňovalo uvedenou definici.

Závěr

Tento článek je snahou postihnout tvořivost v jazyce, poodhaluje některé koncepční problémy s kreativitou obecně a nabízí alespoň skromnou ukázkou způsobů, jakými jazykoví uživatelé vybočují z úzu češtiny a angličtiny na úmyslné i nezáměrné cestě k inovaci. Další data jsou kontinuálně sbírána a budou zahrnuta do dizertační práce Jazyková kreativita a její mechanismy.

Kreativita v jazyce i mimo něj má schopnost testovat, ohýbat a mnohdy i bourat hranice a zvyklosti. Rozvíjí, oživuje, vyvolává změnu. Konkrétní inovace mohou velmi brzy zaniknout, společností ignorovány, ale mohou se i bleskově rozšířit, zautomatizovat se a být základem pro novou generaci výtvorů.

POUŽITÉ ZDROJE

BEDNAREK, M. “Wicked” women in contemporary pop culture: “bad” language and gender in *Weeds*, *Nurse Jackie*, and *Saving Grace*. *Text & Talk*. 2015, roč. 35, č. 4. DOI: 10.1515/text-2015-0011

BEDNAREK, M. Constructing ‘nerdiness’: Characterisation in *The Big Bang Theory*. *Multilingua*. 2012, roč. 31, č. 2–3. DOI: 10.1515/multi-2012-0010

BERGS, A. What, If Anything, Is Linguistic Creativity? *Gestalt Theory*. 2019, roč. 41. DOI: 10.2478/gth-2019-0017

CARTER, R. *Language and Creativity: The art of common talk*. Routledge, 2015. DOI: 10.4324/9781315658971

ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1946-0

FEIST, G. J., R. REITER-PALMON a J. C. KAUFMAN. Introduction: The personal side of creativity: Individual differences and the creative process. In: *The Cambridge handbook of creativity and personality research*. New York, NY, US: Cambridge University Press, 2017. DOI: 10.1017/9781316228036.001

HAUPTBAHNHOF, Eberhardt. *Kniha básňů převeršovná, již vlastnodušně protrpěl a v řeč svázal Eberhardt Hauptbahnhof, básník český*. Praha: Český spisovatel, 1995, s. 60. ISBN 80-202-0591-8.

HAVRÁNEK, B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932.

HLAVSA, J. *Psychologické základy teorie tvorby*. Praha: Academia, 1985.

HOWKINS, J. *The creative economy: how people make money from ideas*. London: Penguin Books, 2002. ISBN 978-0-14-028794-3

JESSEN, Michael. The forensic phonetician. In: *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics*. Routledge, 2010. DOI: 10.4324/9780203855607.ch25

KONIECZNA, E. Morphological Productivity and Creativity in a Politically Correct Language: A Case Study of Lexical Innovation. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series IV: Philology & Cultural Studies* [online]. 2012, č. 2 [cit. 13.07.2023]. Dostupné z: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=54054>

KRČMOVÁ, M. AKTUALIZACE. In: KARLÍK, P., M. NEKULA a J. Pleskalová (Eds.). *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017. URL: <https://www.czechency.org/slovník/AKTUALIZACE> (poslední přístup: 20. 4. 2023)

LEHMANN, J. a B. GASKINS. Learning scientific creativity from the arts. *Palgrave Communications*. 2019, roč. 5, č. 1. DOI: 10.1057/s41599-019-0308-8

MANDALA, S..Solidarity and the Scoobies: an analysis of the -y suffix in the television series Buffy the Vampire Slayer. *Language and Literature: International Journal of Stylistics*. 2007, roč. 16, č. 1. DOI: 10.1177/0963947007072845

MAYBIN, J. a J. SWANN. Everyday Creativity in Language: Textuality, Contextuality, and Critique. *Applied Linguistics*. 2007, roč. 28, č. 4. DOI: 10.1093/applin/amm036

MUMFORD, M. D. Where have we been, where are we going? Taking stock in creativity research. *Creativity Research Journal*, roč. 15, č. 2–3, 2003. DOI: 10.1207/S15326934CRJ152&3_01

MUNAT, J. Lexical creativity as a marker of style in science fiction and children's literature. In: MUNAT, Judith, ed. *Studies in Functional and Structural Linguistics*. 58. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2007. DOI: 10.1075/sfsl.58.20mun

PARIZOSKA, J. Idiom modifications: What grammar reveals about conceptual structure. *Lexis*. 2022, č. 19. DOI: 10.4000/lexis.6293

MEUSBURGER, P. Milieus of Creativity: The Role of Places, Environments, and Spatial Contexts. In: MEUSBURGER, P., J. FUNKE a E. WUNDER (Eds.). *Milieus of Creativity*. 2. Dordrecht: Springer Netherlands, 2009. DOI: 10.1007/978-1-4020-9877-2_7

SAMPSON, G. Two ideas of creativity. In: Martin Hinton (Ed.). *Evidence, Experiment and Argument in Linguistics and Philosophy of Language*. Bern: Peter Lang, 2016. DOI: 10.3726/978-3-653-05840-6

SARIC, L a T. FELBERG. Realizations and functions of impoliteness in discourse about language and identity in Croatian and Montenegrin media. *Impoliteness in Media Discourse*. 2017. DOI: 10.3726/978-3-653-03511-7

SCHUBERT, E. Creativity Is Optimal Novelty and Maximal Positive Affect: A New Definition Based on the Spreading Activation Model. *Frontiers in Neuroscience*. 2021, roč. 15. DOI: 10.3389/fnins.2021.612379

SRPOVÁ, H. *K aktualizaci a automatizaci v současné psané publicistice*. Ostrava: Ostravská univerzita, 1998. ISBN 80-7042-490-7

VEALE, T. *Exploding the creativity myth: the computational foundations of linguistic creativity*. London; New York: Continuum International Pub. Group, 2012. ISBN 978-1-4411-8172-5

Vybrané výzkumy v oblasti užívání konektivních prostředků studenty/žáky²⁵ ve školním prostředí²⁶

Mgr. Lucie Zušťáková

luciezustakova@gmail.com

V oblasti konektivních prostředků bylo dozajista publikováno mnoho obsahově zajímavých prací, předmětem jejich zájmu jsou především konkrétní konektory a jejich využití v mateřském jazyce příspěvku či komparativně v jiném. Diskutovanou oblastí jsou také podoby konektivních prostředků utvářené prostřednictvím strojového překladu. Využití konektorů ve školním prostředí ani jejich pojetí v učebních materiálech však nijak detailně popisováno není a v posledních letech vzniklo jen několik odborných prací sledujících tuto problematiku.

V následujícím textu je stručně představíme, protože jejich koncept a uchopení výzkumu je významné pro aktuálně zpracovávanou disertační práci věnující se podobě konektivních prostředků vyskytujících se v psaných projevech žáků gymnázia.

Jako první uvedeme španělskou studii z roku 2023 s názvem: *A portrait of academic literacy in mid-adolescence: a computational longitudinal account of cognitive academic language proficiency during secondary school*. Sledován je především vývoj tzv. akademické gramotnosti, a to v průběhu střední adolescence (*mid-adolescence*), v níž se studenti přizpůsobují požadavkům akademického diskurzu – jednalo se o studenty ve věku 14 a 15 let.²⁷

Dvouletý longitudinální výzkum akademického jazyka zvoleného vzorku studentů probíhal na základě analýzy historických esejů napsaných na témata zahrnutá v oficiálních osnovách. V průběhu dvou let byly studenty napsány celkem čtyři eseje – sběr dat probíhal v lednu a květnu každého akademického roku. Tyto eseje byly zpracovány pomocí

²⁵ Pro potřeby příspěvku zanedbáváme českou dichotomii označení student vs. žák. A to z důvodu zpracování příspěvku primárně na základě cizojazyčné literatury, v níž k rozlišování tohoto typu nedochází. V následujícím textu tedy už jednotně označujeme osoby studující v jakémkoli stupni vzdělávání jako studenty. Jedinou výjimkou je druhý odstavec, v němž odkazujeme na téma a název připravované disertační práce.

²⁶ Uvedený text bude publikován jako součást disertační práce autorky.

²⁷ Pozn.: Povinná školní docházka končí ve Španělsku v 16 letech, pro výzkum byli zvoleni studenti, kteří před sebou měli ještě dva roky školní docházky, což umožnilo provést dvouletou longitudinální studii. Vzorek tvořilo 20 studentů, studium však dokončilo pouze 15 z nich. Dva studenti opakovali devátý ročník a tři změnili školu.

MultiAzterTestu, nejmodernějšího výpočetního nástroje, který vytváří lingvistické a diskurzivní reprezentace textů.²⁸

Takový výzkum v oblasti vývoje jazyka je ojedinělý. Dosavadní publikace se soustředí především na vývoj jazyka v počátečních vývojových fázích – existuje jasný obraz osvojování řeči dítěte a jeho důsledků pro socializaci, nikoli však proces osvojování akademického diskurzu. Výzkumy tohoto typu jsou však problematické, je totiž nutno brát zřetel na to, že akademický jazyk je třeba zkoumat vždy v kontextu konkrétní disciplíny: „Academic language is marked by linguistic complexity, defined as the number, range, variety and diversity of the elements and linguistic structures featuring in it.”²⁹

Studentům bylo zadáno téma korespondující s tématy v osnovách a během 40 minut napsali esej, v níž definovali pojem (příp. historické období), vysvětlili příčinu a důsledky a zaujali osobní postoj ke sledované problematice. V průběhu psaní nebylo dovoleno využívat žádné referenční materiály ani pokládat otázky. Odevzdané eseje byly analyzovány prostřednictvím MultiAzterTestu, který detekoval statisticky významný vývoj ve všech čtyřech měřených dimenzích (tj. délka jazykových jednotek, syntaktická složitost, lexikální bohatost a kohezní metrika, tedy celkový obraz užívání spojovacích výrazů v textu).

²⁸ Jedná se o sofistikovaný nástroj sloužící k analýze textu, detailně určuje jeho vlastnosti a hodnotí míru složitosti, nehodnotí pouze kohezní metriky, ale také délku jazykových jednotek, syntaktickou výstavbu a lexikální bohatost textu. Je schopen analyzovat texty anglické, španělské a baskické. *MultiAzterTest*. Dostupné z: <http://ixa2.si.ehu.es/aztertest/index.php>. [cit. 11. 2. 2024].

Obdobný, ačkoli nikoli tak komplexní nástroj přizpůsobený analýze českých textů (EVALD – *evaluator of discourse*) vznikl v roce 2019 na základě grantového projektu s názvem *Automatické hodnocení koherence textu v češtině* financovaného z programu NAKI, což je program na podporu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity. Jedná se o „software, který slouží k automatickému vyhodnocování povrchové koherence (koheze) v českých textech psaných rodilými mluvčími češtiny.“ In: *Ústav formální a aplikované lingvistiky* [online]. Institut formální a aplikované lingvistiky © 2023. Dostupné z: <https://ufal.mff.cuni.cz/evald>. [cit. 8. 2. 2024].

²⁹ Bulté, B. – Housen, A. Defining and operationalising L2 complexity. In: *Dimensions of L2 Performance and Proficiency: Complexity, Accuracy and Fluency in SLA*. John Benjamin Publishing Company, 2012, s. 21–46.

Úroveň soudržnosti analyzovaných textů byla poměrně stabilní, statisticky významný vývoj byl zaznamenán u logických³⁰ a temporálních spojek (konektorů), počet logických spojovacích výrazů na 1000 slov vzrostl, zatímco počet temporálních spojek poklesl.³¹

Druhá významná studie s názvem *Developing analytical writing: Learning to connect information, learning to take a stance* byla publikována ve Španělsku v roce 2021, sleduje především vývoj analytického psaní³². Studie tvrdí, že nezanedbatelný počet maturantů a vysokoškolských studentů má problémy s psaním akademických prací a vědeckých zpráv. S ohledem na úroveň některých kvalifikačních prací odevzdávaných v posledních letech lze tento postřeh pouze kvitovat.

Cílem výzkumu bylo detekovat obtíže při produkci koherentního textu. Výzkumný vzorek tvořilo 128 studentů ze dvou vzdělávacích úrovní: čtvrtého ročníku povinného sekundárního vzdělávání a prvního ročníku vysokoškolského vzdělávání. Výsledky výzkumu dokládají rozdíly mezi skupinami, pro středoškolské studenty je charakteristická vyšší frekvence spojovacích výrazů, zatímco pro vysokoškolské studenty je příznačné užívání vsuvkových konstrukcí (tzv. *parenthetical markers*), jedná se o volně připojené konstrukce nenarušující původní větnou strukturu, často obsahující doplňující informace. Vysokoškolští studenti také funkčně využívají modálních prostředků k vyjádření svých postojů.³³

Velmi podnětným příspěvkem je také japonská studie s názvem *Assessing learners' comprehension of logical connectives in L2 texts*. Ta se zabývá tím, jak studenti v textech na úrovni L2 rozpoznávají logické spojky. Kategorie L2 se v lingvistice běžně užívá jako označení pro druhý jazyk (z angl. *second language*). Porozumění textu spočívá v identifikaci koreferenčních vztahů a způsobu spojování segmentů diskurzu. Koreferenční vztahy jsou vyjadřovány implicitně nebo explicitně (prostřednictvím lexikálních a gramatických prostředků).

³⁰ V české textové lingvistice se s označením logické spojky/konektory nepracuje, je však celkem běžné v zahraničních pojetích. Za logické spojky tedy považujeme spojovací prostředky užívané ve výrokové logice, tedy: *a* (tj. konjunkce); *nebo* (disjunkce); *ne* (negace); *jestliže – pak* (implikace); *právě tehdy, když* (ekvivalence).

³¹ Granados, A. – Lorenzo-Espejo, A. – Lorenzo, F. A portrait of academic literacy in mid-adolescence: a computational longitudinal account of cognitive academic language proficiency during secondary school. *Language and education*, 2023, 37(3), s. 288–307.

³² Analytickým psaním je míněn kritický a hodnotící styl (odborný styl), běžně vyžadovaný v akademickém prostředí.

³³ Rosado Villegas, E. a kol. *Developing analytical writing: Learning to connect information, learning to take a stance. Pensamiento Educativo. Revista de Investigación Educativa Latinoamericana*, 2021, 58(2), s. 1–17.

Podle studie jsou konektivní prostředky velmi významné zejména v textech L2, protože pomáhají porozumět významu cizího textu, a to i za předpokladu, že čtenář má nedokonalou slovní zásobu³⁴. Znalost logických spojek také usnadňuje pochopení textů z čtenáři neznámých oblastí, a to spíše výkladových než narativních. Přítomnost konektivních prostředků v textu navíc snižuje pravděpodobnost kognitivního přetížení při zpracovávání textů L2: „Without a conjunction, the reader must rely on the context and world knowledge to construct a coherent link between the segments of the text, which requires more mental elaboration and places additional pressure on the working memory.“³⁵

Výsledky dosavadních výzkumů zabývajících se konektory a jejich funkcí usnadnění čtení a pochopení textu jsou značně nevyrovnané. Některé studie (např. Taboada, 2006³⁶) uvádějí, že 60–70 % sémantických vztahů v mluvených i psaných diskurzech není označeno ani lexikálně vyjádřeno. A pokud jsou v textu koherenční vztahy signalizovány, není jasné, do jaké míry jsou si jejich přítomnosti percipienti vědomi. Chaudron a Richards³⁷ (1986) zjistili, že zatímco přítomnost *makromarkerů* (tj. diskurzních signálů, které označují hlavní přechodové body v textech) zlepšuje porozumění poslechu studentů druhého jazyka, mikromarkery (tj. vodítka, které indikují mezivětné vztahy) nemají na výkon studentů žádný vliv.

Problematické může být také to, že v různých oborech mají jednotlivé typy spojovacích prostředků různé funkce, nemohou tedy usnadňovat zpracování a porozumění textu všeobecně. Rozdílné je taktéž užívání konektivních prostředků v psaném a mluveném diskurzu. Studie Louwerse a Mitchella³⁸ (2003) odhalila až desetkrát vyšší výskyt konektivních prostředků (tzv. *discourse markers*) v mluvené řeči.

I přes rozporuplné výsledky studií je pozitivní vliv logických spojek na porozumění textu nepopíratelný, musí však být splněny dvě podmínky. Zaprvé čtenář musí postrádat potřebné jazykové schopnosti k odvození implicitních koherenčních vztahů obsažených v textu, za druhé musí být obeznámen s funkcí konektorů. Pouze vysoce kvalifikovaní čtenáři

³⁴ Pozn.: Omezená slovní zásoba totiž nedovoluje plně využít lexikální spojitost textu a sledovat koreferenční vztahy.

³⁵ Zorana, V. Assessing learners' comprehension of logical connectives in L2 texts. *Theory and Practice in Language Studies*, 2013, 3(1), s. 7–16.

³⁶ Taboada, M. Discourse markers as signals (or not) of rhetorical relations. *Journal of Pragmatics*, 2006, 38, s. 567–592.

³⁷ Chaudron, C. & Richards, J. C. The effect of discourse markers on the comprehension of lectures. *Applied Linguistics*, 1986, 7, s. 113–127.

³⁸ Louwerse, M.M. & Mitchell, H. Toward a taxonomy of a set of discourse markers in dialogue: a theoretical and computational linguistic account. *Discourse Processes*, 2003, 35(3), s. 243–281.

se schopností porozumění struktuře textu a vysokou úrovní jazykových znalostí jsou schopni vytvářet koherentní mentální reprezentace textů, i když logické vztahy nejsou explicitně signalizovány.

Příspěvek upozorňuje na nedostatek testových úloh zaměřených na rozpoznávání konektivních prostředků v textu a představuje dva formáty vhodných testů, které měří úroveň chápání konektorů jako prostředků výstavby textové struktury (tzv. *text structure markers*).

Parafrázovací test vyžaduje produktivní jazykové schopnosti, klade studentům za úkol napsat významově ekvivalentní větu ke konstrukci zadané. Důležité je, aby výkon studentů nebyl negativně ovlivněn jejich špatnou znalostí větné struktury, případně omezenou slovní zásobou, to by mohlo narušit platnost testu. Parafráze samotná byla tedy pro účely studie nahrazena úlohou, v níž student rozhoduje, zda věta z původního textu a její poskytnutá parafráze mají stejný nebo odlišný význam. Účelem testu je prokázat porozumění logickým spojkám, slovní zásobu tedy lze nahradit jednoduchými synonymy nebo ji dokonce ponechat beze změny, což zajistí, že neznámá slova a výrazy nenaruší rozhodovací procesy studenta.

Druhou představenou formou testu jsou tzv. grafické organizéry, což jsou diagramy neboli sémantické mapy vyobrazující vztahy mezi klíčovými částmi textu. Výzkumy naznačují, že grafické znázornění textu může zlepšit percipientovu schopnost porozumět jeho obsahu. Grafická vizualizace nezobrazuje totiž jen informace, ale i vztahy mezi nimi realizované – tím je sníženo potřebné kognitivní úsilí, které musí čtenář běžně vynaložit na propojení jednotlivých segmentů textu. Aplikace vizuálního zobrazení tedy může mít kladný vliv na postoje studentů L2 ke čtení textu.

V představovaném formátu testu zaznamenávají studenti mezi stěžejní části textu symboly odpovídající realizovaným vztahům. Studenti však musí být obeznámeni se symboly užívanými pro kódování. V testové úloze je značeno sedm základních (logických) vztahů, přičemž každý z nich je opatřen symbolem, jedná se o tyto: Příčina a následek (*cause and effect*); Odporování (*contrast*); Srovnání (*comparison*); Příklad (*exemplification*); Dodatek (*addition*); Následnost (*chronology*); Výčet (*listing*).

I přestože zadání této testové úlohy vyžaduje předcházející školení, studie předpokládá, že zařazení úkolů tohoto typu do učebnic by mohlo být velmi přínosné. Vizuální ztvárnění totiž usnadní rozeznávání jednotlivých vztahů v rámci diskurzu. Formát testu navíc motivuje studenty, aby nahlíželi za hranice vět, a potenciálně by mohl zlepšit i schopnost zaznamenávání

poznámek. Úspěšné dokončení diagramu vyžaduje pochopení obsahu i struktury textu, výsledky jasně vyobrazí, jak studenti rozumí jednotlivým konektivním prostředkům a které části textu jsou obtížněji srozumitelné. Proces bodování je jednoduchý a objektivní a příprava úlohy je pro učitele časově nenáročná.³⁹

V současné době probíhá v rámci chystané disertační práce i analýza středoškolských učebnic zaměřená na výskyt a pojetí textově-lingvistických témat v širokém slova smyslu. Tematický okruh je většinou zahrnut pod jinou disciplínu (nejčastěji se jedná o kapitoly věnované syntaxi a stylistice), teoretické zpracování je spíše povrchné a testové úlohy zaměřené na procvičování vědomé volby konektivních prostředků nebo rozeznávání nadvětných vztahů v textu jsou zastoupeny jen minimálně. Proto zejména poslední z představovaných studií považujeme za velmi inspirativní. Taktéž by bylo záhodno věnovat pozornost osvojování akademického jazyka a odborného stylu studenty, a to nejen s ohledem na textovou lingvistiku.

³⁹ Zorana, V. op. cit.

POUŽITÉ ZDROJE

Bulté, B. – Housen, A. Defining and operationalising L2 complexity. In: *Dimensions of L2 Performance and Proficiency: Complexity, Accuracy and Fluency in SLA*. John Benjamin Publishing Company, 2012, s. 21–46.

Granados, A. – Lorenzo-Espejo, A. – Lorenzo, F. A portrait of academic literacy in mid-adolescence: a computational longitudinal account of cognitive academic language proficiency during secondary school. *Language and education*, 2023, 37(3), s. 288–307.

Chaudron, C. & Richards, J. C. The effect of discourse markers on the comprehension of lectures. *Applied Linguistics*, 1986, 7, s. 113–127.

Louwerse, M.M. & Mitchell, H. Toward a taxonomy of a set of discourse markers in dialogue: a theoretical and computational linguistic account. *Discourse Processes*, 2003, 35(3), s. 243–281.

MultiAzterTest. Dostupné z: <http://ixa2.si.ehu.eus/aztertest/index.php>. [cit. 11. 2. 2024].

Rosado Villegas, E. a kol. Developing analytical writing: Learning to connect information, learning to take a stance. *Pensamiento Educativo*. Revista de Investigación Educacional Latinoamericana 2021, 58(2), 1–17.

Taboada, M. Discourse markers as signals (or not) of rhetorical relations. *Journal of Pragmatics*, 2006, 38, s. 567–592.

Ústav formální a aplikované lingvistiky [online]. Institut formální a aplikované lingvistiky © 2023 Dostupné z: <https://ufal.mff.cuni.cz/evald>. [cit. 8. 2. 2024].

Zorana, V. Assessing learners' comprehension of logical connectives in L2 texts. *Theory and Practice in Language Studies*, 2013, 3(1), s. 7–16.

Literární sekce

Reflexe románového debutu Marka Torčíka

Mgr. Roberto Gáinza

robertogainzacz@gmail.com

ANOTACE

Následující příspěvek si klade za cíl reflektovat román Marka Torčíka *Rozložíš paměť* a interpretovat jej v kontextu aktuálního politického a genderového diskurzu. Vychází z kritického postoje k interpretačním aktivitám v hodinách literární výchovy, ve které se texty pečlivě nečtou, staví na myšlence noetického a formativního potenciálu literatury a zaměřuje se převážně na obsahovou a narativně orientovanou analýzu. Též shrnuje kritické čtenářské reakce a snaží se formulovat estetickou hodnotu Torčíkova románu.

Klíčová slova: Marek Torčík, román, gender, jinakost, interpretace, narativ, literární výchova

ANNOTATION

The following contribution aims to reflect on Marek Torčík's novel *Rozložíš paměť* and interpret it in the context of the current political and gender discourse. It is based on a critical attitude towards interpretation activities in literary education classes, in which texts are not closely read, on the idea of the noetic and formative potential of literature and focuses mainly on content and narrative-oriented analysis. It also summarizes critical reader reactions and tries to formulate the aesthetic value of Torčík's novel.

Key words: Marek Torčík, novel, gender, otherness, interpretation, narrative, literary education

Myšlenková východiska

Marek Torčík se se svým románem *Rozložíš paměť* (2023) zařadil mezi významné současné české autory, kteří zkoumají téma paměti a identity v kontextu osobní i kolektivní zkušenosti. Otevírá témata aktuální a je podle mého názoru textem, který by bylo záhodno zařadit jako četbu do škol. Východiskem k této tezi je to, jak se k oněm tématům staví samotné dokumenty definující státní úroveň vzdělávání v České republice. V tomto případě pak Rámcový vzdělávací program pro gymnázia.

Vzdělávací oblast Člověk a společnost vede žáka mj. k „uplatňování tolerantních postojů vůči minoritním skupinám ve společnosti, odhalování rasistických, xenofobních a extremistických názorů a postojů v mezilidském styku.“ (RVP G, 2021, s. 39) Jednou ze základních sociálních a personálních kompetencí je pak v RVP G považována schopnost tolerance a empatie.

Problém je, že RVP neposkytuje pedagogům dostatečnou oporu, jak se tématům rasové nenávisti či LGBTQ+ věnovat, natož v literární výchově či umění. To, zda se stanou obsahem učiva, tedy záleží vždy na konkrétní škole, která svůj školní vzdělávací program vytváří, na konkrétním učiteli, který (ne)považuje za důležité daná témata reflektovat, a celkově klimatu školy, vztazích s rodiči apod., tj. na neformálním kurikulu.

Úřad vlády ČR kupříkladu vydal již v r. 2009 doplňkový výukový materiál pro ZŠ a SŠ pod názvem *Homofobie v žákovských kolektivech: Homofobní obtěžování a šikana na základních a středních školách – jak se projevuje a jak se proti ní bránit*; didaktické aplikaci tématu je v něm však věnováno jen necelých osm stran. Nicméně navrhuje rozvíjet všechna témata, „která se týkají

sexuality a její úlohy v životě jednotlivých lidí i celé společnosti tak, aby studující měli dostatek informací. Neviditelnost či tabuizace homosexuality, bisexuality a transsexuality vytvářejí prostor pro posilování stereotypů a předsudků, vytváří nepříjemné prostředí pro osobnostní rozvoj a umožňuje vznik homofobního chování.“ (SMETÁČKOVÁ, BRAUN, 2009, s. 40)

Toto bezpochyby závažné téma spojené s aktuálním politickým diskurzem patří ale také do oblasti sociologie a úzce souvisí se školním prostředím, kde je dle Pavlíny Janošové preferován spíše stereotypní model ženské a mužské identity a ty odlišné jsou naopak sociálně marginalizovány či přehlíženy a dodává, že „jedinci s alternativní genderovou identitou jsou v průběhu školní docházky vystaveni největšímu riziku nízkého sociálního statusu ve starším

školním věku, kdy se vlivem převratných biologických, psychických i sociálních změn u dospívajících zvyšuje pocit nejistoty.“ (JANOŠOVÁ, 2008, s. 338-339) Upozorňuje taktéž na následky genderových stereotypů ve školní třídě či problém šikany s genderovým podtextem.

Rozložíš paměť

„Tak to ste si teda hezky sedli, vy hrdličky, vy buzíci.“ (...)

Marián má pohled zapíchnutý do země a předstírá, že nic neslyší.

Filip strčí do židle. Narazíš do lavice.

Celou scénu rozložíš před sebe: Filip je úplně nepřítel, (...) „Budete teď jako kamarádíci, jo?“ Obrátí se pro potlesk, a když ho má konečně dost, vrhne pozornost zase k tobě. „Nebo na to rovnou skočíte, hm? Si myslíš, že sem na tebe zapomněl?“ Vrazí do tebe znovu, sklouzneš ze židle a svalíš se na zem. Celá místnost vřeští smíchy.

A pak se Marián zvedne ze židle, spustí k tobě ruku.

Oprášíš si kolena a necháš se odtáhnout na chodbu.

„Bacha, ať ti něco nešlohe, buzíku! Bacha na prdel!“ (TORČÍK, 2023, s. 109)

2. osoba, ke které vypravěč v ukázkě promlouvá, je nejen čtenář, ale také Marek, hlavní hrdina Torčíkova románového debutu, který šikaně s genderovým podtextem čelí od raného dětství. Titulní motiv rozložení paměti je v ní explicitně zmiňován a také vnějškově manifestován v úderných odstavcích, připomínajících fragmenty vzpomínky – obrazy, pocity či promluvy aktérů. Marek Torčík se tímto způsobem rozhodl dekonstruovat nejen paměť hlavního hrdiny, ale celé jeho rodiny.

Kategorii psychologického času, která je v románu nejvíce zatížena, se pokouší vypravěč-konstruktor textu odolat disociativní makrokompozicí, která do jisté míry čtenáři

pomáhá se orientovat. Je členěn do šesti částí, ukotvených zásadní vzpomínkou či vzpomínkami v určitém roce vypravěčova života: 2021, 2007, 2007, 2021, 2007, 2007 a 2021. Nerozkládá ovšem jen vzpomínky z oněch let, formou asociativního řetězení postupně odkrývá tajemství a rodinná traumata stará i budoucí. Fragment vzpomínky – promluva, smyslový podnět prožívaný aktérem či gesto – se stává podnětem k dalšímu vyprávění, k přerušení toho stávajícího nebo opětovnému návratu: „Pokaždé, když musela čistit kapky moči ze záchodové mísy, odháněla od sebe záblesky z dětství, kdy s babičkou klečely na podlaze koupelny a kartáčem namočeným v dezinfekci drhly kachličky.“ (TORČÍK, 2023, s. 64)

Rozložením rodinné paměti však také dochází ke konstrukci komplexních charakterů postav románu. První z nich je Marek, roku 2021 již mladý muž, jehož hladinu vzpomínek rozčeří matčin telefonát o dědečkově smrti:

Ve 3:37 tě probudí telefon.

Matčin hlas je tichý, přesto jasně slyšíš každou slabiku.

„Marečku, děda umřel.“

Nezachytíš v té větě nic zvláštního, nic naléhavého, a tak se nestihneš dostatečně rychle probudit. Matka telefon položí, aniž stihneš cokoli říct. Posadíš se, promneš si oči.

Tma na stěnách působí chvíli jednotně, postupně v ní ale objevuješ místa narušená pokroucenými zlatými pruhy světla z ulice. Skvrny, kam se nedaří zaostřit.

Napadne tě, že jsi o některých věcech zatím nikomu neřekl. (TORČÍK, 2023, s. 9)

Série Markových vzpomínek i těch přejatých je sledem jakýchsi bolestivých zaostření paměťové čočky. Neznamená jen vzpomenout si na něco, co bylo matné, potlačené, ale připustit též vlastní chyby a viny. Z. Kultánová hovoří o tom, že „síla tohoto románu spočívá v optice, se kterou Marek nazírá na své blízké.“ (KULTÁNOVÁ, 2024). Není totiž optikou jednostrannou, neboť sám otevřeně přiznává, že ne všechny vzpomínky jsou jeho: „Matka ti to

vyprávěla tolikrát, že si už nevybavuješ, jak se to celé stalo, a možná proto vzpomínku nedokážeš vidět vlastníma očima.“ (TORČÍK, 2023, s. 17) Rovněž zpochybňuje vyprávění ostatních, ze kterého čerpá, čímž na povrch vyplouvají rodinné lži, a i své vlastní: „Tvá první vzpomínka na dědu je zahalená do zvláštního oparu, někdy máš pocit, že sis ji musel vymyslet.“ (TORČÍK, 2023, s. 12)

Marek je již od počátku vyprávění citlivý člověk a svůj první náraz na šikanu ze strany svých vrstevníků bude mít navždy spojený symbolicky s červenou barvou:

V první třídě tě napadlo jít na školní maskarní za Harryho Pottera.

(...)

„Co to máš na sobě?“ Hlas mu /Filipovi/ rozčilením přeskočil. Zato Petr s Martinem vedle něj vyprskli smíchy.

„Však to vypadá jako šaty.“

„On vypadá jako náká čarodějnice. Koukej, jak to má uplý!“

(...)

„A tohle má být co?“ To je rtěnka? Tos ukrad mamě?“

(...)

Dva dny nato ti Filip o lavičku před domem vyrazil přední zuby. Tvrdil, že to byla nehoda. (...) Krev vytékala z pusy i přes semknuté rty, nedařilo se ji zastavit. Jednotlivé kapky dopadaly na zem...

Pamatuješ si je úplně všude, na kůži, na tričku, na stránkách učebnic. Červená barva se k tobě znovu a znovu vrací. (TORČÍK, 2023, s. 78-79)

Filip byl před nástupem do školy Markův kamarád. Markova jinakost však Filipovu školní partu provokuje a stává se motivem k šikanóznímu jednání. Maskulinní stereotypnost, kterou školní prostředí přijímá, je Markovým vzezřením a jednáním ohrožována, a ačkoli se snaží splynout s okolím a být nenápadný, nedaří se mu to. Nepomáhá mu ani to,

že se mu jediným útočištěm stává mikrosvět kamarádství s novým romským žákem Mariánem, se kterým tráví přestávky ve výklenku pod schody a pak i celé léto u řeky Bečvy.

Marek je typickým příkladem oběti homofobně zaměřené šikany, která začíná již od počátku středního školního věku. Jde většinou o chlapce, „kteří z nějaké příčiny neparticipují na soupeření o moc ve třídě (...) a nedisponují imponujícími, pokud možno maskulinními dovednostmi.“ (JANOŠOVÁ, 2008, s. 343) S Mariánem naopak sdílí vášně z četby. Jejich kamarádství ale vyrůstá z Markova vnitřního dilematu a studu, oba jsou totiž v očích ostatních měřítkem „odporného“ člověka a Marek považuje za štěstí, když se pozornost agresorů tu a tam přesouvá k Mariánovi. Jeho stud je též zapříčiněný neschopností zapomenout na doby, kdy Mariánovi sám spolu s ostatními nadával. Kamarádství s Mariánem nepodporuje ani Markova rodina a celé jeho okolí svými rasistickými a homofobními poznámkami prohlubuje jeho uzavřenost a sebenenávist.

Jeho sebereflexe je ovlivněná postojem ostatních členů rodiny, kterým svou málomluvností, tajnůstkářstvím, zálibou v četbě, a hlavně nedostatečnou maskulinitou nepřipadá normální:

„Takhle se přece normální kluk nechová.“ Toho brouka jí do hlavy nasadila právě Karolína.

Také proto mámě nemůžeš říct, na co myslíš, nemůžeš se jí svěřit. (TORČÍK, s. 72)

Kromě genderu je další sociálně produkovánou kategorií identity, které se Torčík v díle dotýká, etnicita. Postavy v dílech mají konkrétně romskou etnicitu asociovanou se sociálním vyloučením. Ačkoli dle zprávy o stavu romské menšiny v České republice za rok 2017 je minimálně polovina Romů v ČR integrována do sociálně běžně situované majority, jde o asociaci obecně přijímanou a médii živenou. (NĚMEC, 2020, s. 96) Němec ve své práci dochází k závěru, že Romové jsou společensky nejhůře přijímanou etnickou menšinou v ČR; „jsou vystaveni rozšířeným antipatiím, a to jak ve školství, ze strany majoritních žáků a učitelů, tak i v celé většinové společnosti.“ (NĚMEC, 2020, s. 103)

Takový je i Marián: „...byl tichý, nosil podivně zúžené džíny, měl delší tmavé vlasy. (...) měl tmavou kůži posetou drobnými bílými fleky. Sedával s překříženýma nohama a čas

ve škole trávil sám. Zvláště voněl, jeho protáhlý krk vypadal z dálky tvé lavice jako holčičí. (...) „Horší než náka holka,“ křičeli na něj o přestávce, zatímco učitelé odcházeli do kabinetu nebo spíš předstírali, že nic neslyší.“ (TORČÍK, 2023, s. 13)

Už svým vzezřením se stává snadným terčem a zažívá to samé co Marek. Čím intenzivněji do příběhu vstupuje, tím lyričtější se zdá text být. Přináší totiž s sebou typické přírodní impresy z okolí řeky Bečvy:

Sedíš v tichém zákrutu Bečvy, na břehu posetém kameny, schovaný před zraky ostatních. Protože tohle místo patří jen tobě. Tenhle zákrut, rozrostlé křoví a shluky kopřiv nikoho nepustí dál. (...) Nohy máš po kotníky ve vodě a na břichu se ti už stihl vytvořit strup. S Mariánem jste se sem nad ránem prodírali a tobě se podařilo uklouznout, odřít si kůži. (TORČÍK, 2023, s. 76)

Nejpříjemnější vzpomínky na Mariána má Marek právě z letního období roku 2007. Nejméně totiž připomínají pády do propasti paměti, za které své vzpomínky považuje. Probouzejí v něm zapomenuté pocity erotické přitažlivosti k chlapeckému tělu a představují krok k sebeidentifikaci. Jejich společné hovory jsou introspekci, při níž se chlapci vzájemně zrcadlí a dochází k závěru, že jejich jáství nebude svobodné, dokud z nesnášenlivého prostředí neuniknou:

Divnej si připadáš, ať už se pohneš kamkoliv. Všude narážíš o zrcadla, díváš se do nich, rád by ses v nich poznal, nic ale nevypadá tak docela jako ty. (...) Dřív jsi mi připomínal prázdné místo, vzpomínku na někoho, kým jsem možná sám byl. Zůstal jen svět, kde od nás dvou druzí očekávají jasné odpovědi... (TORČÍK, 2023 s. 212)

Zrcadlo, které nakonec Marián nastavuje, vyvolává v Markovi výčitky, pocit studu a lítosti. Utíká od problémů beze slova rozloučení, přestupuje na novou školu a zanechává

za sebou tajemství. Čas strávený s Mariánem sice končí, ale Marek je stále součástí rodiny nesoucí si další traumata, které vypravěč Torčíkova románu rozkládá.

Vzpomínky na další postavy románu otevírají kromě tématu předsudků také problematiku heteronormativity. Postavy si neuvědomují dopad bolesti slov na své bezprostřední okolí: „Děda s oblibou prohlašoval, jak to jediné, co kdy Hitler udělal správně, byli cigáni a buzíci v koncentráku.“ (TORČÍK, 2023, s. 14) Postava Markova dědečka dává čtenáři nahlédnout do hlubší rodinné historie. Jeho alkoholismus a násilnické sklony zapříčinily babiččin odchod. Je jasné, že nejde o Markovy vzpomínky, ale pravděpodobně matčiny, která se navzdory tomu, že otcovo chování odmala znala a prožívala, rozhodla s Markovým dědečkem zůstat. Alkoholismus a chronická obstrukční plicní nemoc vedou postupně k degeneraci dědečkovy paměti, paranoidním stavům, a nakonec psychiatrické léčbě v Kroměříži. Z rozkládání Markových vzpomínek na dědečka vyplývá, že je postupem času zcela závislý na televizi a pomoci, které si ale neváží.

Dalším mužským „vzorem“ je Markův otec Pavel. Vzpomínky na něj jsou zahalené v mlze a převážně nevlastní, neboť rodinu opustil. Přestože žije v cizině, finančně svého syna podporuje, jak může. Ze syna chce mít ovšem *pořádného chlapa*, kterým se snaží sám stát. Své rodině v Přerově zanechá po odchodu dluhy, které Markovu rodinu tíží. Představu o správném muži Marek nesplňuje ani v očích matčina nového přítele Martina: „Nemůžeš si říkat chlap, dokud si nezastřílíš z pořádné pušky.“ (TORČÍK, 2023, s. 225)

Heteronormativní představa muže je v díle podrobena drobným reflexím. Pavel či Martin ji mají spojenou s určitým typem tělesné zdatnosti či s dobrým ekonomickým zázemím, což je v Pavlově případě paradoxní. Pro Markova dědečka je důležité, aby muž nebyl homosexuál nebo Rom, přičemž vše ostatní nehraje roli. Heterosexualita je tedy něco, co nemá potřebu samo mluvit nebo vyžadovat svou legitimitu či přirozenost, což prohlásil už Foucault ve svých *Dějínách sexuality I*, neboť je institucionalizována jako normální. Je také do jisté míry spojena s povinnou tělesnou zdatností na rozdíl od homosexuality, která byla spolu s tělesnou jinakostí/nezpůsobností v minulosti patologizovaná. Zajímavé jsou reflexe ženských postav, které heteronormativní představě přidávají další rozměr. Ty přiznávají, že muži nejsou, co bývali, neboť jsou zženštilí a citliví, což mají spojené především s homosexuálním chováním. Pro matčinu kamarádku Karolínu, která si nad současnými muži zoufá, by byl správným vzorem pro Marka právě jeho dědeček:

„Jen se asi těžko může chovat jako chlap, když žije se dvěma ženskýma. (...) Možná bys měla říct tatovi, ten by ho třeba zvládl postavit do latě.“ (...)

„Tak je trochu zženštilej, no. Radši stokrát kluka, co se chová jak holka, než mít doma sobce a ochlastu.“ (TORČÍK, 2023, s. 188)

Problémem ovšem není to, že je neustále porovnáván, ale že je porovnáván s něčím, s čím ho ani srovnat nelze. Lidé okolo něj si totiž za měřítko srovnání vybírají něco, co on nedokáže objektivně ovlivnit a co vždy bude vzhledem k porovnávanému nenormální. Problémem normality je obecně to, že je ve své podstatě donucovacím prostředkem. Cokoli ostatního je totiž posuzováno jako nepřijatelné a abnormální, něco, čeho se musí člověk zbavit, k čemu nemůže přirozeně aspirovat a co musí skrývat.

Okruhu ženských postav jednoznačně dominuje Markova matka Dana. Nebýt jejího telefonátu o dědečkově smrti, vypravěč by se k rozkládání paměti neuchýlil. Už od jeho raného dětství je studnicí vzpomínek, které vypráví, ohýbá či zatajuje před synem, aby jej ochránila. Její trauma koncem dětství nekončí a po Pavlově odchodu se snaží rodinu udržet na nohou:

Aby vše zvládla, napínala poslední zbytky sil, ráno tě nechávala doma s babičkou a vracela se odpoledne celá sedřená, polámaná, toužila rovnou zalézt do postele, stočit se do klubička a spát zase až do rána. Jenže pak přišlo to, čemu říkala druhá směna, druhé kolo. Přišel čas uvařit, uklidit v pokoji, pověsit prádlo. Den pro ni končil až po deváté, kdy jsi konečně usnul a ona se svalila na pohovku v babiččině pokoji, neschopná myslet na cokoliv mimo nekonečnou řadu dalších podobných dnů. (TORČÍK, 2023, s. 24)

Danu neustále trápí nejistota. Již jako malá se od svého otce dočkala urážek, jak je neschopná a hloupá. Matku samoživitelku podporuje Markova babička Naďa, jinak by s nízkou výplatou a exekucemi po Pavlovi nemohla vyjít. Je si nejistá ve svém zaměstnání a ve vztahu se svým dospívajícím synem Markem. Ten začíná mít ve škole problémy.

Se svým synem se pokouší navazovat kontakt, který ovšem není nijak snadný. Svého syna miluje, ale neuvědomuje si stejně jako ostatní postavy románu, že její a babiččina slova Marka zraňují, vyvolávají v něm pocit studu a potřebu mlčet:

(...) „Ten je tak teplej, že to snad není pravda.“

(...)

„Tož co je s tebou?“ zeptá se máma. Vidí, jak se mračíš, jak skřípeš zuby.
„Víš, že mi můžeš všechno říct.“

Skutečně? Zamyslíš se a napadne tě hned několik věcí, o kterých s ní nezvládneš mluvit. (TORČÍK, 2023, s. 84)

V záchvatu vzteku a jako pomstu se matce nakonec Marek „vyoutuje“ až na střední škole. Ještě dlouho poté není schopna vyslovit pravdu nahlas a má tendenci Markovu queer zkušenost bagatelizovat.

Celé Markovo okolí je zatíženo předsudky a nutí jej uvažovat nad jejich podstatou, nad sebou samým. V roce 2021 se do Přerova navrácí na dědův pohřeb. Paměť města je jeho vlastní, a i přesto, že je teď docela jiné, je stále bolavou vzpomínkou.

Motiv zrcadla. Nestandardní vyprávění

Při četbě Torčíkova románu si nelze nevšimnout opakujících se motivů. Vedle celé řady sociálních motivů, motivu paměti, vzpomínky, předsudků, nenávisti, ale také lásky či odpuštění do popředí vystupuje rovněž motiv zrcadla a odrazu, který upomíná na Lacanovu teorii rozděleného já a stadia zrcadla.

V něm se, jak se domnívám, nenachází pouze Marek, ale rovněž Marián. Oba svou identitu hledají, ale s odrazem v zrcadlech, které je obklopují, se odmítají identifikovat. Marek se do nich dívá, rád by se v nich poznal, ale nic nevypadá tak docela jako on (TORČÍK, 2023, s. 212), pro Mariána bylo vše normální, dokud v zrcadle začal vidět jen *cigána a buzika*, kterému se všichni smějí (TORČÍK, 2023, s. 213).

V Lacanově pojetí není já jednotné, ale naopak rozdělené, a ve stádiu zrcadla se konstituuje setkáním se svým vnějším obrazem. Tato identifikace je sice imaginární, ale při formování našeho pocitu já nesmírně důležitá. Ovlivňuje ji rovněž tzv. symbolické, spojené s řádem a normami, které jsou nám zvenčí nuceny. Ovlivňují kupř. to, jak jednotlivci vnímají sami sebe a jak si představují svou genderovou identitu.

Markovo imaginární zrcadlo odráží ve většině případů něco, s čím se identifikovat nechce. Pouze jednou zachycuje příjemnou vzpomínku:

Za oknem zachytíš vlastní odraz, zdá se ti, jako by se pohyboval nezávisle na tobě. Zamrkáš a v bezpečí paměti sedíš zase vedle Mariána na kameni vyhrátém od slunce. Několik dlouhých minut sedíte nehnutě, on se kouká na tebe, ty někam mimo rám obrazu. Máš pocit, že se v tu chvíli nehýbe ani řeka, ani listí v korunách stromů. (TORČÍK, 2023, s. 125)

Z kontextu však není jisté, zda jde jen o imaginární představu, nebo o opravdovou vzpomínku. K jejímu zpřítomnění slouží již zmiňovaná du-forma. I když se již odehrála, vnímatel ji prožívá teď. Tento způsob vyprávění text podstatně lyrizuje. Zdatně mu sekunduje er-forma, která slouží nejen k dynamizaci vyprávění, ale charakterizaci ostatních postav.

Ve vyprávění dochází k jakési vnitřní dialogizaci narativu, o které přemýšlí i Jana Hoffmanová. Souhlasí, že i přes sporadický výskyt v české literatuře (Hrabal, Hakl apod.) je du-forma nestandardní a vyvolává zásadní otázku, koho to vlastně vypravěč oslovuje. Jde o další vnitrotextový subjekt, alter ego nebo čtenáře? (HOFFMANOVÁ, 2017, s. 28) Jisté je, že zvyšuje apelativnost a sugestivnost vyprávění vtahováním čtenáře do lyrické situace, ať už záměrně či nikoli.

Problém autofikce. Kritické ohlasy. Závěr

Marek Torčík (*1993) je básník, spisovatel a publicista. Pochází z Přerova, kde se také odehrává jeho román *Rozložíš paměť*, který vyhrál cenu Magnesia Litera v kategorii próza.

V souvislosti s osobou Marka Torčíka lze zmínit vcelku zajímavou autorskou posturu. Na Torčíkově sebeprezentaci je sympatické, že se vzpouzí tradici literárních soutěží a příliš nerozporuje závěry veřejného prostoru o svém vlastní díle. Sám o svém díle nemluví jako o autofikci, ale tuto tezi ani kategoricky neodmítá. Jeho interakce s literárním polem je svým způsobem i odrazem vyprávěcího stylu románu *Rozložíš paměť*. Tvorba autorské postury totiž mj. zahrnuje využívání jistých literárních prostředků a žánrů, které svůj příznak v literárním poli mají.

Již v r. 2021 se Marek Torčík pro časopis *Alarm* k současným autofikčním tendencím v literatuře vyjádřil: „Za poměrně nadužívanou škatulkou /autofikce/ se ovšem skrývá celý vesmír různých přístupů a pohledů, v mnohém se vymykajících jakékoliv předem určené definici. Vyhnout se tomuto termínu je přitom čím dál těžší.“ (TORČÍK, 2021) Akcentuje mj. fakt, že drtivou většinu tvůrců autofikce tvoří ženy či příslušníci menšin, jejichž zkušenost je taktéž všeobecně lidská a o nic méně autentická.

Kritický komentář Z. Kultánové je založen zejména na tom, že vnímá dílo výlučně spektrem tradičního pojetí autofikce. Očekává českého Édouarda Louise, ale dostává Marka Torčíka. Du-forma není dle mého snahou autora schovat se, ale je naopak gestem všeobjímajícím a nástrojem sugestivního vyprávění.

Kritici dále vyzdvihují jeho literární styl a schopnost evokovat silné emoční reakce u čtenářů. Na druhé straně někteří kritici poukazují na složitost a někdy až obtížnou čitelnost textu. Důležité symbolické aspekty Torčíkovy románu, naznačené i v tomto příspěvku, reflektuje pregnantně i Martina Čápková na webu *Kultura21*.

Čím tedy Torčíkův románový debut vlastně je? *Rozložíš paměť* je zejména introspektivní román, který zkoumá, jak se osobní a kolektivní paměť prolínají a ovlivňují naši identitu. Torčík využívá různé literární techniky, vyprávěcí formy, flashbacky a symboliku, aby vytvořil komplexní obraz paměti jako dynamického a proměnlivého procesu. Tento přístup umožňuje čtenáři hlubší ponor do psychiky postav a jejich vnímání světa. Není tedy jen politickým čtením, ale také estetickým objektem vysoké hodnoty.

POUŽITÉ ZDROJE

Primární literatura

Torčík, M. *Rozložíš paměť*. Praha: Paseka, 2023. ISBN 978-80-7637-399-0

Sekundární literatura

Čápková, M. *Rozložíš paměť Marka Torčíka je smutným obrazem české společnosti nultých let*. [online] [cit. 2024-06-13] Dostupné z: <https://kultura21.cz/literatura/26690-rozlozis-pamet-marka-torcika-je-smutnym-obrazem-ceske-spolecnosti-nulych-let>

Hoffmanová, J. Vnitřní monology a vnitřní dialogy, ich-forma, du-forma a er-forma (ve vztahu k teorii subjektů a perspektivizačních center Aleny Macurové). In: *Studie z aplikované lingvistiky*, I/2017. Praha: FF UK, s. 21-31. Dostupné z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/97273>

Janošová, P. Vybrané psychologické souvislosti genderu v prostředí školní třídy. *Pedagogika*, LVIII (2008), č. 4, s. 337-349. ISSN 0031-3815.

Kultánová, Z. *Rozložíš paměť je především román o odpuštění*. [online] [cit. 2024-06-13] Dostupné z: <https://itvar.cz/rozlozis-pamet-je-predevsim-roman-o-odpusteni>

Němec, Z. Jinakost, předsudky a přijetí romských žáků ve vzdělávání. In: *Lze vychovávat k úctě a sebeúctě?* Praha: PedF UK, 2020, s. 95-105. ISBN 978-80-7603-185-2

Poláková-Uvírová, P. Přerov je na seznamu obcí se závažnou hodnotou indexu sociálního vyloučení. [online] [cit. 2024-06-13] Dostupné z: https://prerovsky.denik.cz/zpravy_region/v-prerove-je-nejvetsi-podil-prijemcu-socialnich-davek-v-kraji-20240529.html

Rámcový vzdělávací program pro gymnázia [online]. Praha: MŠMT, 2021 [cit. 2024-06-13]. Dostupné z: https://www.edu.cz/wp-content/uploads/2021/09/001_RVP_GYM-vyznacene_zmeny.pdf

Smetáčková, I., Braun, R. *Homofobie v žákovských kolektivech: Homofobní obtěžování a šikana na základních a středních školách – jak se projevuje a jak se proti ní bránit*. Praha: Úřad vlády ČR, 2009. ISBN 978-80-7440-016-2

Torčík, M. *Prolomit zrcadla já. O autofikčních tendencích v současné literatuře*. [online] [cit. 2024-06-13] Dostupné z: <https://a2larm.cz/2021/02/prolomit-zrcadla-ja-o-autofikcnich-tendencich-v-soucasne-literature/>

Kafkova Proměna očima studentů

Mgr. Barbara Zemanová

Zemanova.barbara@hotmail.com

Význam práce s uměleckým textem v hodinách literární výchovy

Hodiny literární výchovy jsou nedílnou součástí vzdělávání jak na základní, tak na střední škole. Cíl *estetického vzdělávání* je *utvářet kladný vztah k materiálním a duchovním hodnotám, snažit se přispívat k jejich tvorbě i ochraně. Vytvořený systém kulturních hodnot pomáhá formovat postoje žáka a je obranou proti snadné manipulaci a intoleranci. Estetické vzdělávání se podílí rovněž na rozvoji sociálních kompetencí žáků.* (RVP 63 – 41 – M/01 Ekonomika a podnikání) Jsem přesvědčena, že k naplnění výše avizovaného cíle je třeba aktivizovat žáky ve vzdělávacím procesu. K přesunutí žáka do aktivní složky vzdělávání je potřeba opustit tradiční výuku (ve které je aktivní učitel a žák je pouze pasivním recipientem⁴⁰), ve vzdělávacím procesu jsou vždy účastny dvě složky: aktivní a pasivní, aby mohl být žák aktivní složkou, musí učitel zaujmout pasivní roli.

Vyjma tradičního pojetí vzdělávání, se můžeme setkávat i s pojetím interpretačním či zážitkovým. Při rozdělení těchto pojetí vycházím z Ondřeje Hníka (2014: s.34-36). V posledních dvou uvedených pojetích je žák aktivní v procesu vzdělávání, přičemž za klíčové považuji pochopení díla, rozkrývání jeho významu a smyslu, který pak žák může aplikovat i na své vlastní zkušenosti a lepší pochopení současného světa. V zážitkovém pojetí žák prochází zkušeností, jež má především expresivní roli, aby došlo ke správnému zpracování zážitku, je nutné tento proces zakončit reflexí. V interpretačním pojetí žák rozkrývá smysl díla prostřednictvím jeho interpretace. Pomocí jednotlivých částí, jako například určení motivů, tématu, charakteristiky postav, dochází pak k rozkrývání smyslu díla jakožto celku.

Poslední dvě zmíněná pojetí by tedy měla být hodnotná pro žáky a přispět tak k jejich rozvoji. Pro práci se žáky jsem vybrala dílo, které je bohaté na interpretaci, Proměnu od Franze Kafky. Práce se uskutečnila ve 3. ročníku SŠ, tématu bylo věnováno 5 vyučovacích hodin.

⁴⁰ Umělecký text slouží učiteli pouze jako podložení svých tvrzení. Student je v tomto pojetí veden pouze k naslouchání, nikoli však k zamýšlení se či budování svého názoru, schopnosti si tento názor obhájit a v neposlední řadě si nevytváří během tohoto procesu žádné duchovní ani jiné hodnoty. (Hník, O., Jindráček V. 2020-2021: s. 6-7)

Pro práci jsem zvolila kombinaci interpretačního a zážitkového pojetí, po rozkrývání smyslu díla si žáci mohli vybrat jedno téma, které je zaujalo a napsat krátkou esej, v níž mnohdy propojovali své životy s jednotlivými částmi Proměny, to vše bylo uzavřeno diskuzí a reflexí v kruhu.

Během první vyučovací hodiny se žáci seznamovali s Kafkovým životem a typickými rysy v jeho tvorbě. Pro tuto část pracovali především se skripty od Vladimíra Prokopa, wikipedií a Lehárem *Česká literatura od počátků k dnešku*. Mezi nejvíce zmiňované patřil Kafkův vztah k otci a k práci, kterou vykonával. Vztah k práci poté sami propojovali s typickými znaky Kafkovy tvorby, a to byrokratické monstrum a zmechanizovaný život.

Další dvě hodiny byly věnovány práci s uměleckými výňatky z Proměny, výňatky byly celkem tři: samotný začátek díla, ve kterém čtenář zjišťuje proměnu Řehoře Samsy v brouka, jeho vztah k práci a informace o zadlužení rodiny; ve druhém výňatku je zachycena scéna otce házejícího jablka po Řehořovi a následná rozmluva Markéty s otcem o Řehořovi jako o zátěži rodiny; třetí výňatek zobrazuje Řehořovo rozhodnutí zemřít, aby tak ulehčil své rodině, a úlevnou reakci rodiny poté, co zjistí, že Řehoř zemřel.

Během interpretace výňatků žáci nejčastěji upozorňovali na motiv *smrti, proměny, znechucení životem, smíření a obětavosti*. V proměně vnímali především proměnu vztahů v rodině, sekundárně pak proměnu Řehoře v brouka (ač se vyskytlo i pár jednotlivců, kteří nedokázali proměnu vysvětlit jinak než jako transformaci v brouka, jednalo se spíše o výjimku).

V následující hodině došlo k psaní studentských reflexí, záměrně jsem nevymezovala útvar ani počet slov, která mají žáci napsat, pouze jsme si stanovili témata, která je z Proměny zaujala. Žáci si mohli vybrat jedno či více témat a psát o něm.

Mezi témata, která si vybrali, patří: *život, rodina, vina a trest, zodpovědnost a proměna*.

Téma Život

V tomto tématu žáci často inklinovali ke shrnutí života hlavní postavy a zároveň ke komparaci se svým životem či životem „obecného typu člověka“.

Jaký byl vlastně smysl Řehořova života? Pracoval kvůli rodině, práce ho vůbec nebavila, nechtěl tam chodit. Takový život byste asi nechtěli, že? V životě bychom měli dělat to co nás zbaví, i když pro to musíme samozřejmě dělat i něco co nás nebaví nebo nechceme

dělat. Jedině tak něčeho dosáhneme, toho co chceme. Řehoř moc nemyslel na sebe, ale hlavně na druhé, na svou rodinu, která ho pak úplně odstrčila. Asi bysme měli více myslet na sebe než na druhé. Někdy se nevyplácí vše obětovat pro druhé.

Co je to vlastně správný život, jak ho žít, co dělat, co nedělat? Podle mě je správný styl života, když jsme šťastní. V díle Řehoř ale není k jeho ideálnímu životu ani trošku blízko. Chodí do náročné práce, kterou on sám nenávidí, je to jediný způsob, jak do rodiny přinášet peníze. Nevyhnutelně se ale dopouští "mechanizace života" a to v očích spisovatele je ten největší hřích, za který musí být Řehoř potrestán. Není jednoduché žít svůj šťastný a vysněný život a zároveň nebýt nikomu na obtíž a nepřijít o to, na čem nám záleží. Důležité ale je, neprovinit se sami vůči sobě a nemuset se každý den ptát "Kdy tedy začnu opravdu žít"? Každý člověk si ale na konci dne nastavuje své hodnoty sám a pokud je práce a peníze pro někoho štěstím a životním posláním a dokáže v tom celý život fungovat a například ve stáří necítit pocit viny, že vlastně svůj život doopravdy nežil, či zda něco nestihl, tak to pro něj byla ta správná cesta.

Začíná to krásně, dva lidé se mají rádi, uplyne nějaká doba a narodil jsi se. Právě teď začíná tvůj život - tady je na něj krátký manuál - narodíš se, chod' do školy, studuj, ještě studuj, najdi si práci, najdi si ženu - klidně muže, podle preference - , měj děti, pracuj dál, dostaň se do důchodu, odevzdej to co máš dětem...a umři. Jakmile začneš protestovat, tak tě ostatní skoro ukamenují "nechceš na vejšku? A co z tebe bude?!" nebo "a jak pak ale budeš vydělávat!" Všechno to do sebe bude hezky zapadat, tak, jak má. Budeš nucen, pak budeš nutit ostatní. Jsi jako krysa, která se žene za myšlenou, že pak to bude lepší, nikdy, nespokojený s výsledkem.tak žij.....

Přijde mi, že se Řehoř moc snadno vzdal, kdybych byl na jeho místě, tak bych dělal vše pro to, abych si našel novou práci a hlavně aby mě bavila. Živil celou rodinu a ještě k tomu splácel dluhy. Rodina je nade vše, ale aby fungovala, tak se musí všichni členi té rodiny cítit dobře a být milováni.

Spousta lidí žije na bázi toho, jak např. rodiče chtějí aby žili, nebo co ostatní očekávají od nich a nikdy nejsou dostatečně, v životě šťastní, protože nikdy nedělali to co by naplnilo je,

ale dělají to co někoho jiného naplní v myšlenkách o nich. V momentě když si tohle uvědomíte už nikdy nebudete stejní jako dřív.

Každý ráno když se probudím, tak si v hlavě představuji jaký bude můj den a co budu dělat. A často se ptám sám sebe "Je tohle život, který chci žít?" Vícekrát v mojí hlavě proběhne myšlenka že ne. Ale, co když mě tahle cesta dovede za úspěchem. Bojím se, že kdybych vše z minuty na minutu zahodil, tak že zklamou rodinu, své blízké a především sebe. Nevím, jde odpověď, cejtím se vinen za to, že to neměním a bojím se, že si jednou řeknu, že tohle nebyl život který jsem chtěl žít. Bojím se, že když sejdu z cesty toho jak žiju, tak že zahodím svoji celoživotní práci, která byla nesmírně náročná. V díle Proměna vidím podobnost se mnou, protože vlastně žiju docela život jako Řehoř a bojím se, že dopadnu stejně.

Téma rodina, proměna a trest

Témata jsou spojena z důvodu, že autoři velmi často myšlenkově tato témata sami propojovali. Často docházelo k označení rodiny jako základního stavebního kamene, kterého je třeba si vážit a pečovat o něj. Docházelo i k odsouzení Řehořovy rodiny, která se dle výpovědí o Řehoře nedostatečně starala a Řehoře vnímala spíše jako břemeno. Zároveň upozorňovali na využívání rodinou: Řehoř pracoval, aby splatil dluh své rodiny; a na nevyhnutelnost Řehořovy smrti.

Nedokážu si představit jak některé rodiny mohou tak moc vytižít některé příslušníky ke svému prospěchu. Opravdu někteří rodiče si udělají jen děti pro to, aby za ně mohli brát sociální dávky. To je přeci naprosto nehumánní věc. Dostává mě také to, že spousta rodin na světě jsou rozhádaný a nestýkají se. Aby rodina fungovala tak jak má, musí se pevně určit priority co od toho oba zakladatelé rodiny čekají. Chci poukázat na to, že co se děje v díle Proměna je součástí i našeho světa.

Sestra je sobecká a vypočítavá, když jí došlo, že musí začít pracovat, tak byl Řehoř na obtíž. Je to falešná sesterská láska.

Jednu věc, co se Řehořovi stala, si nedokážu představit a to, že by mě ve chvílích, kdy to potřebuji nejvíce rodina nepodpořila. Jsem si více než jistá, že kdyby komukoliv udělala

rodina to stejné co Řehořovi, tak to každý vzdá a dopadne podobně. Proto si myslím, že kdyby Řehoř tu podporu dostal, dopadl by úplně jinak.

Jako Řehoř cítím zodpovědnosti vůči své rodině, starám se o všechny její členy a dělám vše proto abychom jsme se měli co nejlépe. Je to složité, protože hodně často trénuji a občas, i kvůli výsledkům, přemýšlím, zda to má cenu. Naštěstí se mi to pak vždy vyplácí, tím jak se cítím a vypadám. Kvůli covidu, kdy jsem velmi dlouho nic nedělal si dokážu představit a zažil jsem, jak by to vypadalo, kdybych nic nedělal. Kdybych nic moc nedělal a ničeho bych nedosáhl, neměl bych žádnou budoucnost.

Po proměně se k Řehořovi jeho vlastní rodina chová mile, avšak jakmile začne být otravný, chtějí se ho zbavit a zde se projevují tyto opravdové city. A to mi přijde jako ten vůbec nejhorší trest a mučení. I kdyby se Řehoř dokázal proměnit ZPĚT, byl by úplně sám a zrazen těmi nejbližšími. Proto mne TATO myšlenka zaujala, protože lidé nosí MASKY a vidíme TY, které chtějí, abychom viděli. Proto chápu Řehořovu smrt. Nejtěžší je být sám, bez jediné pomoci či opory. A když věříte, že tu oporu máte a poté ji potřebujete a ona zmizí, tak se propadnete. A z této propasti není lehká cesta zpět, jelikož jste na tu cestu z propasti opět sám.

Jedou v zajetých kolejích desítky let, dokud jednou nešlápnu vedle a já se sama sebe ptám, co bude následovat? Nestane se vůbec nic, budou pomalu stárnout a litovat, že se život nesnažili žít naplno. Trest pak přichází v podobě samoty, smutku a výčitek na smrtelné posteli.

Docela chápu jeho konečné rozhodnutí ukončit svůj život..nezbyl mu nikdo ani nic od čeho by se mohl odpíchnout. Byl jako člověk, co se topí a čeká na dno v nekonečném ocenánu, které neexistuje. Je mi líto, jak se k němu zachovali jeho nejbližší v období, kdy potřeboval pomoci...

Závěr

Cílem této práce bylo, jakým způsobem žáci vnímají dílo Proměna a jak s ním dokáží pracovat sami bez výkladu učitele. Z výsledných odpovědí žáků lze tvrdit, že Proměnu chápali především jako proměnu vztahů v rodině a též jako trest za neprožívání svého života. V reflexích se často zamýšleli nad životem Řehoře, proměnou vztahů v jeho rodině, zároveň však i nad rodinou a jejím významem pro člověka obecně. Velmi často docházelo k propojení se skutečností a současností, žáci se snažili dosáhnout obecných tvrzení, o kterých si myslí, že jsou ve světě platná, taktéž vycházeli i ze svých vlastních zkušeností. Žáci tak došli k uvědomění si důležitosti rodiny, podpory její funkčnosti a také k tomu, že rodina nemůže být brána jako samozřejmost.

Dále kladli důraz na to, že šťastný život není tvořen pouze financemi, pracovní kariérou či úspěšným studiem. Došli tak ke tvrzení, že je důležité být ve svém životě šťastný, jen tak má život hlubší smysl. Za důležité považují i to, že si uvědomovali, že pro své větší blaho musí občas udělat i něco, co jim nepřináší obecně potěšení (*musím se učit na test, abych dostudoval a pak můžu pracovat v tom, co mě baví*).

Díky pasivní roli učitele a aktivní roli žáka došlo k situaci, ve které bylo působeno na žáka, jeho osobnost a také na ujasnění hodnot jak obecných, tak i například jasně definovaných rodinných hodnot.

POUŽITÉ ZDROJE

HNÍK, Ondřej. Didaktika literatury: výzvy oboru. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2626-0.

HNÍK, Ondřej, JINDRÁČEK, Václav. Literární výchova v české škole po 130 letech polemických diskusí. Český jazyk a literatura. Nakladatelství Fraus: Plzeň 2020, roč. 71 / 2020- 2021, č. 1. s. 1-9. ISSN 0009-0786.

Rámcový vzdělávací program pro obor vzdělání 63 – 41 – M/01 Ekonomika a podnikání, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy [online] Dostupné z: <http://zpd.nuov.cz/RVP/ML/RVP%206341M01%20Ekonomika%20a%20podnikani.pdf>

Ke čtenářským návykům vysokoškoláků studujících český jazyk a literaturu

PhDr. Martin Fibiger, Ph.D.

martin.fibiger@ujep.cz

Článek je věnován čtenářským návykům studentů a studentek bakalářského typu studia na katedře bohemistiky a slavistiky Pedagogické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Zajímá nás především skutečnost, že čtení probíhá v určitém čase a na určitém místě, rovněž jistým způsobem. Ze souboru relevantních aktivit tedy zaměříme pozornost pouze na to, „kde, kdy a jak“ respondenti čtou.

Kvantitativní výzkumy menšího rozsahu zabývající se vztahem vysokoškoláků ke knize a ke čtení jsme uskutečnili dosud čtyři, konkrétně v letech 2011, 2014, 2019 a 2022 (k pátému dojde v průběhu kalendářního roku 2024). K prvnímu šetření nám výzkumný námět poskytla odborná kniha Jiřího Trávnicka *Čteme?* (TRÁVNÍČEK 2008), k získání dat potřebných k zodpovězení výzkumných otázek vždy posloužil dotazník, převzatý (redukovaný a mírně upravený) právě z uvedené publikace.

Je zřetelné, že počet respondentů průběžně klesal (v souvislosti s tím, že znatelně ubývali studující ve výše uvedeném oboru). Zatímco v roce 2011 jsme evidovali 373 respondentů, 45 studentů (12 %) a 328 studentek (88 %), výzkumný soubor druhého šetření v roce 2014 tvořilo již jen 188 respondentů, 24 studentů (12,8 %) a 164 studentek (87,2 %), v roce 2022 pak pouze 115 respondentů, 12 studentů (10 %) a 113 studentek (90 %). Studentů je přitom vždy o mnoho méně než studentek, proto zjišťovat, zda gender diferencuje, či nikoli, je bezpředmětné. Dodejme, že průměrný věk výzkumného vzorku se v podstatě nemění – 2011: 21,4 let; 2022: 21,6 let.

Při zodpovídání otázky, „kde nejčastěji čtete knihy“, měli v roce 2022 respondenti vybrat jednu možnost z nabídky deseti položek (v dopravním prostředku, ve škole, doma nerušen, během poslechu rozhlasu, během vysílání televize, při jídle, v posteli, v čekárně, v kavárně či restauraci, na prázdninách), též mohli využít možnosti „jinde“ (s eventuálním upřesněním).

Nejčastěji uvedli, že „doma nerušen“ (v klidu a tichu), což naznačuje, že čtení je pro většinu odpovídajících závislé na podmínkách, je vnímáno jako aktivita vyžadující klid. Při prvním šetření (v roce 2011), kdy respondenti měli ještě možnost tří voleb z nabídky, jich bylo 70 %, při čtvrtém (v roce 2022), s jedinou možností volby, 59 %. Nejvhodnější místa ke čtení se v průběhu let nezměnila. Data dále ukazují, že preferované místo ke čtení vysokoškoláků se shoduje s tím, které vykazují obyvatelé České republiky starší patnácti (například v Trávníčkově šetření z roku 2007). Do popředí se obdobně dostala odpověď „v posteli“: 66 % studentů a studentek ji zvolilo v prvním šetření (v jedné ze tří voleb). Ačkoli v posledním výzkumu „postel“ (jako místo ke čtení) preferuje zhruba každý čtvrtý (23 %), podstatné je, že dvě uvedená místa (odkazující k domácímu prostředí, rovněž pak k vazbě na místo) – „doma“ a „v posteli“ – jsou trvale nejvyhledávanější. V roce 2022 jednu z uvedených odpovědí zaznamenalo do dotazníku 82 % respondentů, tedy více než čtyři pětiny. Každý desátý potom uvedl, že nejčastěji čte v dopravním prostředku (ve vlaku, v autobusu, trolejbusu, tramvaji nebo v letadle), tři respondenti využili možnost „jinde“ (zaznamenali, že „venku“, „kdekoli“, „všude“), v žádném dotazníku nebyla označena škola.

Při zodpovídání otázky, „kdy nejčastěji čtete“, měli respondenti vybrat jednu možnost z nabídky pěti položek (v průběhu pracovních dnů, během soboty a neděle, během prázdnin, o svátcích, během nemoci), popřípadě napsat „kdy jindy“, eventuálně zaznamenat, že nevědí. Data ukazují, že vhodný čas pro čtení knih nacházejí studenti a studentky jak v pracovních dnech, tak v průběhu víkendu, anebo v době prázdnin, a to prakticky stejnou měrou. Protiklad dne pracovního a volného tedy roli nehraje. Každý třetí respondent (33 %) zaznačil odpověď „v průběhu pracovních dnů“, více než čtvrtina (28 %) „během prázdnin“ a čtvrtina (25 %) „během soboty a neděle“. Každý dvanáctý (8 %) uvedl, že „jindy“, a to s upřesněním (například: „každý den“, „večer“, „v noci“, „celý týden“, v „méně stresovém období“). Poměr času „v pracovní dny“ a „jindy“ (tedy o víkendu, o prázdninách, o svátcích, v době nemoci) je 1:2. Z porovnání výsledků s dřívějšími šetřeními vyplývá, že nejvhodnější místa ke čtení se nezměnila.

Při zodpovídání otázky, „jakým způsobem čtete“, měli respondenti rovněž možnost pouze jedné odpovědi. Vybírali z nabídky čtyř položek („setrváváte u započaté knihy, děláte si však přestávky“, „čtete v knize, pokud máte čas“, „občas přeskakujete stránky a čtete jen to pro vás zajímavé“, „často máte rozečteno i několik knih najednou a čtete si v nich současně“), kromě toho však mohli využít odpověď „jinak“ (s upřesněním) a „nevíte“. Nejvíce čtenářů a čtenářek (40 %, to znamená dvě pětiny) deklarovalo, že rozečtenou knihu čtou s přestávkami,

jen o několik méně (37 %) uvedlo, že knihu čtou, když mají čas. Tato zjištění odpovídají výsledkům výzkumu čtení obyvatel České republiky starších patnácti let (jde o Trávníckovo šetření z roku 2007) – odpovědi „čtu, kdykoli mám čas“ či „čtu s přestávkami“ byly nejčtenější. Poměrně častým způsobem (18 %, tedy méně než každý pátý) je v případě vysokoškoláků ještě čtení několika knih najednou. Oproti dříve uskutečněným výzkumům nepanují výrazné rozdíly. Například v roce 2014 ale nejvíce čtenářů a čtenářek uvedlo, že knihy čtou, pokud mají čas (dva z pěti; 41,1 %), kdežto poměrně méně, že setrvávají u rozečtené knihy a dělají si přestávky (zhruba každý třetí; 32,5 %),

Ke čtenářským návykům zkoumaných vysokoškoláků lze úhrnem vzato konstatovat, že mezi studenty a studentkami, kteří se zúčastnili našeho šetření v roce 2022, najdeme nejčastěji respondenta, jenž preferuje čtení doma, v klidu a tichu, u knihy setrvává, čte ji však s přestávkami, a to v průběhu pracovních dní.

POUŽITÉ ZDROJE

Fibiger, M. *Vztah gymnazistů a vysokoškoláků ke knize, čtení a literární výchově*. Ústí nad Labem: PF UJEP, 2013. ISBN: 978-80-7414-588-9.

Fibiger, M. Jak čtou elitní čtenáři. In: *Bohemica litteraria*, roč. 18, č. 1, 2015, s. 113-125. ISSN: 1212-2144.

Fibiger, M. Ke čtení vysokoškoláků studujících český jazyk a literaturu. In: *USTA ad Albim BOHEMICA*, roč. XX, č. 1-2, s.33-37. ISSN: 1802-825X.

Trávníček, J. *Čteme?* Brno: Host, 2008. ISBN: 978-80-7294-270-1.

Přesahy do příbuzných oborů

Moderní metody výuky: Jak využít audiovizuální prostředky?

Mgr. Irena Špačková

Spackova.irena@gmail.com

V dnešní dynamické době je nezbytné, aby se výuka přizpůsobovala novým technologiím a trendům, které přinášejí neustálé změny a nové příležitosti. Jednou z oblastí, která výrazně těží z těchto inovací, je výuka literatury. Tradiční metody, jako jsou čtení a analýza textů, zůstávají základem literárního vzdělávání, avšak integrace audiovizuálních prostředků otevírá nové možnosti, jak studentům literaturu přiblížit a učinit ji atraktivnější a přístupnější.

Audiovizuální prostředky, jako jsou videa, filmy, dokumenty a multimediální prezentace, mohou výrazně obohatit tradiční výukové metody. Tyto nástroje umožňují studentům vidět a slyšet interpretace literárních děl, což může vést k lepšímu pochopení a zapamatování materiálu. Audiovizuální média mohou také pomoci studentům vizualizovat historické a kulturní kontexty literárních děl, což je často klíčové pro hlubší porozumění textu. Současně mohou přispět k obohacení výukového procesu. Podstatné je, jak mohou tato média nejen oživit literární texty, ale také podpořit hlubší porozumění a kritické myšlení studentů.

Umělá inteligence (AI) ve školství

České školství se aktuálně začíná aktivně přizpůsobovat umělé inteligenci (AI), která má značný potenciál transformovat způsob, jakým probíhá personalizace vzdělávání a hodnocení. Využití umělé inteligence ve školách umožňuje vytvářet individuální vzdělávací plány přizpůsobené specifickým potřebám každého studenta, což zlepšuje jejich učební zkušenost a efektivitu studia. Kromě toho mohou pokročilé AI nástroje poskytovat přesnější a rychlejší hodnocení výkonnosti studentů, čímž usnadňují práci učitelům a poskytují jim více

času na přímou pedagogickou činnost. Tímto způsobem se umělá inteligence stává klíčovým prvkem v modernizaci českého školství, směřujícího k vyšší kvalitě a efektivitě vzdělávacího procesu. Výzkum **České školy a umělá inteligence**⁴¹ provedený Universitou Palackého ve spolupráci s Microsoftem ukázal, že názory učitelů na využití umělé inteligence ve školství se různí. Výzkumu se zúčastnilo 2175 pedagogů z celé České republiky. Průměrný věk respondentů činil 46,5 roku a soubor tvořili z 85 % učitelé z prvního či druhého stupně základní školy. Sběr dat se uskutečnil od 25. dubna do 30. června 2023. Zatímco někteří učitelé vidí v AI pozitivní nástroj pro budoucí vývoj, jiní mají obavy z jejího vlivu na žáky a učitele. Většina učitelů však souhlasí s tím, že umělá inteligence patří do škol a může být cennou technologií pro vzdělávání.

Ministerstvo školství mládeže a tělovýchovy spolu s pedagogickými fakultami na konci října roku 2023 představilo nový **Kompetenční rámec pro budoucí učitele**, ve kterém jsou popsány klíčové dovednosti a znalosti učitelů. Kompetenční rámec vznikl jako součást širší reformy pregraduální přípravy učitelů a učitelek, která obsahuje řadu systémových změn v této oblasti. Jde například o zkvalitňování pedagogických praxí, posílení profesního charakteru učitelské přípravy, podporu inovací, posilování zahraniční spolupráce v přípravě učitelů, zvýšení prestiže učitelství nebo rozvoj oborových didaktik. Dokument bude závazný pro přípravu učitelů na fakultách a také v kvalifikačním studiu pedagogiky pro získání kvalifikace učitele 2. stupně základní školy a střední školy. Nově mohou ve spolupráci s vysokými školami uskutečňovat tuto přípravu také zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků.

Využití audiovizuálních obsahů v praxi

V dnešní digitální éře hrají mediální obsahy zásadní roli ve vytváření naší společenské reality vzhledem k tomu, že sociální sítě se staly nedílnou součástí života mnoha lidí po celém světě. Každodenní interakce na různých platformách jako Facebook, Instagram, Twitter a TikTok ovlivňuje vnímání světa, ale také utváří názory, postoje a chování mediálního publika. Tento fenomén zároveň zvyšuje význam kritického myšlení a mediální gramotnosti,

⁴¹ UNIVERZITA PALACKÉHO Olomouc, Pedagogická fakulta. *Výzkum: České školy a umělá inteligence*. UPOL, 2023. <https://e-bezpeci.cz/index.php/pohledem-vedy/3554-ceske-skoly-a-umela-inteligence-vysledky-vyzkumu>.

protože uživatelé musí umět rozpoznávat důvěryhodné zdroje od dezinformací a manipulativních obsahů. Mediální obsahy tak nejen reflektují naši současnou realitu, ale aktivně ji formují, ovlivňují politické diskurzy, společenské normy a individuální identity. V tomto kontextu je důležité si uvědomovat, jak velký vliv mají digitální média na náš každodenní život a jaký potenciál mají k pozitivním i negativním změnám ve společnosti. Integrace vybraných audiovizuálních formátů, věnující se literatuře, do výuky na základní nebo střední škole může výrazně obohatit vzdělávací proces a učinit ho více interaktivním a přístupným. Použití digitálních nástrojů a online zdrojů nabízí učitelům širokou škálu možností, jak přizpůsobit výuku potřebám jednotlivých žáků a podpořit jejich zájem o literaturu.

Koncepce výuky literatury na 2. stupni ZŠ Rakovník

Koncepce výuky literatury na 2. stupni základní školy v Rakovníku se týkala hodin výuky českého jazyka a byla strukturována tak, aby žáci mohli efektivně **pracovat s texty a rozvíjet své čtenářské dovednosti**. V rámci této koncepce jsou zahrnuty ukázky z literatury pro 6., 8. a 9. třídu, což umožnilo studentům postupně rozšiřovat své schopnosti práce s textem a jeho porozumění. Výuka byla primárně zaměřena na práci s textem a porozumění čtenému. Žáci pracovali **v týdenních blocích**, což znamenalo, že každý měsíc měli dva týdny vyhrazené pro jazykovou mluvnici, jeden týden pro slohovou výchovu a jeden týden pro literaturu. Tento systém umožnil hlubší a intenzivnější práci na jednotlivých tématech. Každý týden byla jedna hodina věnována čtenářské dílně, kde si žáci mohli přinést vlastní knihu nebo jim byl poskytnut text k četbě. Některé hodiny byly věnovány volnému čtení, při kterých si žáci mohli číst vlastní knihu, a v posledních deseti minutách probíhala diskuse o přečtených knihách.

Jednou z hlavních výhod tohoto přístupu byla **intenzita a pravidelnost práce** na jednotlivých tématech. Tímto způsobem se žáci mohli plně soustředit na konkrétní oblast a dosáhnout lepšího porozumění. Na základě praktických zkušeností bylo zjištěno, že materiály, které nutí žáky k aktivitě, jsou neefektivnější. Pouhé sezení a naslouchání obvykle žáky příliš nezaujme. Proto je dlouhodobě s žáky pracováno s textovými ukázkami, kde zpočátku bylo praktikováno hlasité čtení a poslech (zejména v 6. třídě), a postupně se přešlo k tichému čtení. Po každém čtení následovaly otázky zaměřené na porozumění textu.

Skupinové práce se rovněž ukázaly jako velmi populární a efektivní. Při těchto aktivitách si žáci rozdělili činnosti, spolupracovali a poté společně prezentovali výsledky své práce. Stejně tak mezi žáky byly rovněž oblíbené **tvůrčí práce**, protože umožňovaly žákům uplatnit jejich kreativitu a aktivně se zapojit do výuky. Snahou bylo vytvořit výuku co nejvíce interaktivní a zábavnou, což ve výsledku mělo pozitivní dopad na zájem žáků o literaturu a jejich čtenářské dovednosti.

Shrnutí aktuálních poznatků

Aktivitty při výuce literatury by měly být navrženy tak, aby podporovaly a povzbuzovaly zájem žáků o samotné čtení, o literární díla, témata a knihy jako takové. Je důležité, aby žádná z těchto aktivit neměla za cíl vyhnout se četbě, protože právě čtení je základním stavebním kamenem literárního vzdělávání. Cílem je probudit v žácích nadšení pro literaturu a motivovat je k dalšímu čtení. Týmová spolupráce se ukázala jako velmi účinná aktivita, která žáky baví a zároveň je podporuje v jejich vzájemné interakci a inspiraci. Tímto způsobem se nejen učí komunikaci, ale také se navzájem ovlivňují a motivují, což přispívá k lepšímu pochopení probírané látky a rozvoji sociálních dovedností.

Struktura výuky literatury v týdenních blocích, kde se jeden týden věnujeme mluvnici, druhý týden slohu a třetí týden literatuře, se osvědčila jako velmi efektivní metoda. Tento přístup umožňuje žákům hlouběji se ponořit do jednotlivých témat a lépe porozumět jejich smyslu a kontextu. Tím se zvyšuje kvalita vzdělávání a schopnost žáků integrovat nové znalosti.

Inovativní přístup zahrnuje také využití mobilních telefonů ve výuce, zejména za účelem používání vzdělávacích aplikací. Aplikace jako Kahoot, která prostřednictvím kvízů pomáhá upevňovat učivo, se staly cenným nástrojem pro učitele. Tato forma výuky je nejen interaktivní, ale také zábavná, což vede k vyšší angažovanosti žáků. Důležitou součástí moderní výuky je schopnost pedagoga ovládat digitální technologie a efektivně je začlenit do výukového procesu. Pedagogové, kteří jsou schopni využívat tyto technologie, mohou lépe přizpůsobit výuku aktuálním potřebám žáků a zvýšit její efektivitu. Celkově tak moderní přístupy k výuce literatury mohou významně přispět k rozvoji čtenářských dovedností a zájmu o literaturu mezi žáky.

Doporučení pro učitele

Učitelé by měli pravidelně využívat digitální zdroje do výuky jako jsou online knihovny, digitální půjčovny a další internetové zdroje pro rozšíření literárního repertoáru žáků.

Dále jako efektivní se ukázalo vytváření interaktivních aktivit, zejména aplikací, online kvízů a interaktivních čtenářských deníků, které mohou zvýšit zájem žáků o literaturu a podpořit jejich aktivní zapojení do výuky. Učitelé by měli klást důraz na rozvoj kritického myšlení a mediální gramotnosti, aby žáci uměli rozlišovat mezi důvěryhodnými a nedůvěryhodnými zdroji. Stejně tak by výuka by měla být přizpůsobena individuálním potřebám žáků, s využitím digitálních nástrojů pro diferenciaci a individualizaci.

Závěr

Moderní technologie a audiovizuální prostředky nabízejí učitelům literatury nové a efektivní nástroje pro oživení výuky a zvýšení zájmu žáků o literární díla. Integrace těchto prostředků do výukového procesu může vést k hlubšímu porozumění textů, rozvoji kritického myšlení a podpoře kreativního vyjadřování.

Zavádění audiovizuálních materiálů, jako jsou filmy, videa a digitální prezentace, umožňuje žákům lépe vizualizovat literární díla a kontexty, ve kterých byla napsána. Tímto způsobem mohou žáci nejen lépe pochopit obsah textu, ale také se seznámit s různými interpretacemi a názory na literární tvorbu. Audiovizuální prostředky také podporují interaktivní a participativní výuku, kde žáci aktivně pracují s materiály, diskutují a tvoří svůj vlastní obsah.

Pro úspěšné začlenění těchto metod je klíčová role pedagoga, který musí být schopen využívat digitální technologie a kreativně je začlenit do výukového plánu. To vyžaduje kontinuální vzdělávání učitelů a podporu ze strany školských institucí. Výsledkem tohoto úsilí může být obohacení výuky literatury, zvýšení motivace žáků a jejich schopnost lépe vnímat a interpretovat literární díla. Moderní metody výuky literatury, které zahrnují využití audiovizuálních prostředků, představují významný krok směrem k inovativnímu a efektivnímu vzdělávání. Tato cesta přináší nové možnosti pro učitele i žáky, přispívá k rozvoji klíčových kompetencí a připravuje žáky na výzvy současného digitálního světa.

POUŽITÉ ZDROJE

FRIEDLANDEROVÁ, Hana; RICHTER, Vít a TRÁVNÍČEK, Jiří. *Covidočtení: co s naším čtenářstvím udělala pandemie*. Brno: Host, 2022. ISBN 978-80-275-1095-5.

SEGI LUKAVSKÁ, Jana (ed.). *Dítěti vstříc: teorie literatury pro děti a mládež*. Teoretická knihovna. Brno: Host, 2018. ISBN 978-80-7577-413-2.

UNIVERZITA PALACKÉHO Olomouc, Pedagogická fakulta. *Výzkum: České školy a umělá inteligence*. UPOL, 2023. <https://e-bezpec.cz/index.php/pohledem-vedy/3554-ceske-skoly-a-umela-inteligence-vysledky-vyzkumu>.

VELTRUSK, Jiří. *Drama jako básnické dílo*. Druhé, brožované vydání. Strukturalistická knihovna. Brno: Host, 2019. ISBN 978-80-7577-952-6.

TRÁVNÍČEK, Jiří. *Čtenáři a internauti: obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení (2010)*. Brno: Host ve spolupráci s Národní knihovnou České republiky, 2011. ISBN 978-80-7294-515-3.

TRÁVNÍČEK, Jiří. *Rodina, škola, knihovna: náš vztah ke čtení a co ho ovlivňuje (2018)*. Brno: Host, 2019. ISBN 978-80-7577-994-6.

Recenzované studie

Mluvený jazyk na Uničovsku: sociodialektologická studie, předběžné výsledky

Spoken Language in Uničov Region: A Socio-dialectological Study, Preliminary Results

Adéla Kereková

218010@mail.muni.cz

ANOTACE

Vzorek 107 participantů byl zkoumán pomocí dotazníkového šetření za účelem zjištění stavu běžně mluveného jazyka na Uničovsku. Sledovány byly výskyty lokálních variant vybraných jazykových prostředků a jejich zákonitosti. Byly potvrzeny následující zákonitosti: a) lexémy s celkovou vyšší frekvencí užívání v jazyce jsou statisticky vysoce signifikantně zastoupeny ve své lokální variantě ($p < 0,00001$). U mladé generace byl statisticky signifikantně zaznamenán významový posun původně lokální varianty lexému k variantě expresivní ($p < 0,01$). Tendence k používání neutrální varianty lexému byla zachycena u participantů vyššího věku, avšak nikoli jako statisticky signifikantní. Výsledky korespondují s dosud publikovanými sociolingvistickými, respektive sociodialektologickými teoriemi.

ANNOTATION

A sample of 107 participants was examined using a questionnaire to determine the state of the commonly spoken language in the Uničov region. The occurrences of local variants of the selected lexical means and their patterns were monitored. The following regularities were confirmed: a) lexemes with an overall higher frequency of use in the language are statistically highly significantly represented in their local variant ($p < 0.00001$). Among the young generation, a statistically significant shift in meaning from the originally local variant of the lexeme to the expressive variant was observed ($p < 0.01$). The propensity to use the neutral

variant of the lexeme was detected in older participants, but the dependency cannot be proved to be statistically significant. The results correspond with theoretical sociolinguistic and socio-dialectological theories published so far.

Klíčová slova: sociodialektologie, dialektologie, sociolingvika, variace, mluvený jazyk, generace, percepční dialektologie, Uničovsko

Keywords: sociodialectology, dialectology, sociolinguistics, variation, spoken language, generation, perceptual dialectology, Uničov Region

Úvod

Město Uničov a jeho okolí je z pohledu možností sociodialektologického výzkumu oblastí značně zajímavou, a to jednak z důvodu polohy – město náleželo k německým jazykovým enklávám, avšak bylo ze tří stran obklopeno jazykovými oblastmi českými, konkrétně středomoravským nářečím centrálním, jednak z důvodu historicko-jazykového, který je do značné míry právě polohou města ovlivněn. Historicko-jazykový kontext (možná výstižněji historicko-sociálně-jazykový) je charakteristický především značnými pohyby obyvatelstva od 40. do 90. let 20. století, a to z důvodu nuceného odchodu na základě jazykové, resp. národnosti příslušnosti, osídlovacího plánu nebo kvůli umístění či dobrovolnému příchodu za prací. Tyto pohyby vytvořily zajímavou jazykově-společenskou strukturu na území bez společného jazykového podloží (pohraničí), která byla výrazně ovlivněna jazykem nejbližšího okolí, jazykem nově příchozích, kteří do Uničova směřovali ze všech koutů tehdejšího Československa, a spisovnou češtinou vyučovanou v průběhu školní docházky.

Předkládaná studie je představením dílčích výsledků probíhajícího výzkumu běžně mluveného jazyka na Uničovsku, v jehož rámci byl uskutečněn sběr materiálu od podzimu 2021 do stejného období roku 2023.

V této studii budeme užívat termíny standard, standardní forma (varianta), místní či lokální forma (varianta), regionální varianta. Standardem chápeme v kontextu pojednání o zkoumaném lexiku především množinu variant, kterou lze zařadit do jazykových útvarů spisovných, tedy takových, které se učí ve školách a objevují se v mediálním prostoru. Místní či lokální formu (variantu) užíváme v případech poukázání na (předpokládanou) variantu

náležící do příslušného teritoria – místa sousedícího s centrální středomoravskou nářeční skupinou. Regionální, případně nadregionální varianta je v této práci vyhrazena pro jevy, jejichž výskyt nebo původ přesahuje místní oblast, často ve smyslu dichotomie Čechy a Morava.

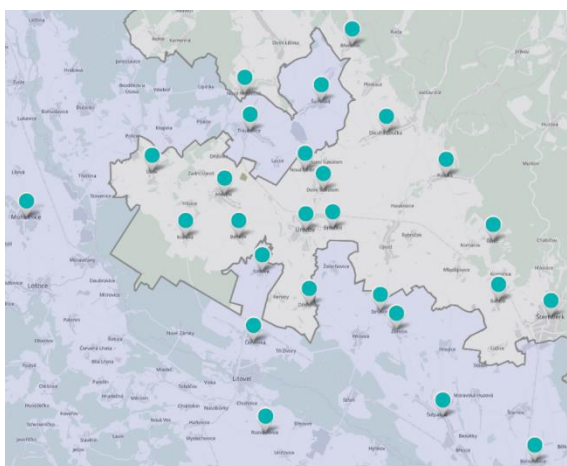
Pracovní hypotézy

Hlavními hypotézami, jejichž ověření výzkum sledoval, jsou: (1) Četnost užití ovlivňuje ukotvenost jazykové formy a její užití. Tato hypotéza předpokládá, že nahrazení lokální varianty variantou standardní (nebo jinou) bude ovlivněno její frekvencí. (2) Znalost/užívání (příznakových) variant bude klesat, resp. stoupat v závislosti na generační příslušnosti. Vedlejším záměrem výzkumu bylo sledovat percepci vlastního jazyka mluvčími. Tato část odráží výsledek otázky na vědomou kontrolu volby jazykových prostředků v mluvené řeči.

Druhá hypotéza ověřuje předpoklad založený na tradiční teritoriální dialektologii, že nositeli lokálních/příznakových forem jsou starší místní obyvatelé, případně starší místní obyvatelé ženského pohlaví. Tedy že znalost/užívání (příznakových) variant bude klesat, resp. stoupat v závislosti na generační příslušnosti. Na obdobné hypotéze je založeno množství výzkumných prací teritoriálních dialektů od konce 19. století, kdy byl ovšem výzkumný design přizpůsobován požadavku hledání nejstaršího zjiitelného stavu, res. „nejpůvodnějšího“ stavu jazyka v místě. Ambici zjistit nejstarší stav uvedený výzkum nemá, jedná se o výzkum synchronní. Uvažujeme tedy věk jako zásadní sociální faktor a předpokládáme, že významným způsobem ovlivňuje volbu a užití jazykových variant. Věk vnímáme jednak jako příslušnost ke generaci, již spojuje okolnostní dějinná zkušenost, jednak jako soubor předpokládaných biografických komponent. Hypotéza tedy ověřuje, zda a jak se mění užití, resp. znalost příznakových variant v závislosti na věku (např. Dejmek 1981, s. 7–8).

Vedlejším záměrem výzkumu bylo odpovědět na otázku, do jaké míry vědomě zasahují mluvčí do volby jazykových prostředků. Otázka jazykových kompetencí spadá do badatelského pole percepční lingvistiky. Již rané sociolingvistické práce (Labov, 2006, s. 58 a dále; Labov, 1972, s. 29) předpokládají existenci „stylů“, mezi nimiž mluvčí volí v závislosti na situaci, komunikačním partnerovi či záměru a účinku promluvy.⁴²

⁴² Ponechme nyní stranou úvahy nad tím, zda se jedná o volbu ve smyslu volnosti, či nikoliv.

Obr. 1: Mapa Uničovska – značky reprezentují spádovost respondentů, šedá oblast: středomoravská nářeční oblast, zelená oblast: pohraničí, bez jednotného jazykového podloží.

Materiál a metodika

Výzkum probíhal v Uničově a okolí. Uničovsko nebylo v práci pojímáno jako správní či předem definovaný územní celek, ale jeho vymezení bylo ponecháno zcela v mezích spádovosti místních obyvatel. Zahrnuje tedy nejen Uničov samotný, jeho městské části a nejbližší obce, ale i Úsov, Červenku nebo Šternberk. V práci byla sledována současná mluva v oblasti, žitá a přítomná. Mluvčí nebyli aktivně vyhledáváni ve smyslu kategorie původu ani preference. Jediným předpokladem byla vazba na Uničov ve smyslu života, školní docházky či zaměstnání apod. (viz obrázek 1).

Lokalita výzkumu

Město Uničov se nachází v Olomouckém kraji, žije zde 11 122 obyvatel a v aglomeraci náležející k Uničovu 22 281 obyvatel (ČSÚ 2023). Město leží asi 25 kilometrů západně od Olomouce. Až do konce 40. let 20. století jej lze považovat za převážně německé či z pohledu rozebíraného tématu za jazykově německé (s několika výjimkami). Do konce druhé světové války žilo v Uničově na pět tisíc obyvatel, z nichž češtinu jako obcovací řeč uvedlo jen necelých 300 mluvčích (Burešová et al., 2013, s. 261). Jazykové výzkumy v minulosti proto probíhaly jen jižně od Uničova (Střelice, Želechovice) nebo západně (Zábřeh, Mohelnice). Aplikace pro korpus mluvené češtiny Českého národního korpusu jej na základě statistických informací z roku 1920 ze českého jazykového území vyřadila.

Největší společensko-hospodářský rozkvět zažilo v 2. polovině 20. století, kdy podle národního hospodářského plánu byla oblast vybrána pro vybudování pobočného podniku Škodových závodů. Uničovské strojírny se staly podnikem zaměstnávajícím tisíce pracovníků

různých profesí vyžadující různé stupně vzdělání a odbornosti. Během následujících 30 let bylo město dle počtu obyvatel pětkrát větší než po válce, kdy došlo k odsunu německého obyvatelstva. Podporovaná podoba migrace, která přetvářela mnohá sídla v tehdejší Československu, byla prováděna zejména z důvodu industrializace, hospodářských plánů na odstraňování regionálních nerovností a decentralizace průmyslu, jež měly za cíl zabránit koncentraci obyvatelstva a ekonomických aktivit v existujících velkých městech. Uničov lze v tomto úhlu pohledu považovat za město, do něhož za prací dojížděla část zaměstnanců v průmyslu, tzv. kovozemědělci, „čímž vznikaly mimo jiné kulturní vzorce kombinující urbánní a rurální prvky.“ (Musil, Ryšavý 1983, s. 519 přes Ferenčuhová, 2013, s. 199).

Hospodářská a společenská transformace posledních 30 let znamenala pro město industriální útlum. Největší zaměstnavatel – Uničovské strojírny – se stal akciovou společností Unex v roce 1993 a výrobu přesunul jinam, v místě ponechal racionalizovanou konstrukční pobočku a některé přidružené výrobní obory. Ve městě však vznikaly jiné podniky, které navazovaly na průmyslovou tradici a zaměstnaly zejména technicky vzdělané pracovníky. Při sčítání lidí, domů a bytů v roce 2021 pracovalo v široce pojaté kategorii průmyslu přes 40 % všech zaměstnaných. Z okolních obcí za prací a vzděláním dojíždělo do města přes 3300 osob, resp. téměř 700 žáků a studentů. Možnost kvalifikovaného zaměstnání, dobré dopravní spojení do Olomouce a sdílené životní příběhy byly zásadními předpoklady, které pomohly nenásledovat osud některých jiných plánovaně osídlených měst. Byť se jedná o pohraniční město a počet obyvatel stagnuje, resp. mírně klesá, stále se jedná o místo, které participantů výzkumu označili za dobré a své životy v něm za šťastné.

Výzkumná metodika

Metodami sběru dat bylo jednak dotazníkové šetření sestávající ze sady tří formulářů, jednak polostrukturované rozhovory nahrávané na digitální záznamové zařízení.

Zadání dotazníku sledovalo hypotézy výzkumu. Jednou z nich je, že nahrazení lokální formy standardním jazykem bude ovlivněno frekvencí užití. Pro ověření této hypotézy jsme zjišťovali pojmenování pro reálie, pro něž se ve spisovném jazyce užívá výrazů *sklenice*, *stroužek* (*česneku*) a *poklička*. V nářečích pro tyto reálie existovaly (existují) různé výrazy, které se liší lexikálně, hláskově i tvarově, jak ukazují data v Českém jazykovém atlase. V námi zkoumané oblasti tak lze např. kromě standardního pojmenování *sklenice* očekávat také varianty *sklenica*, *sklenka*, *sklinka*, popř. *sklínka*. Slovo *stroužek* může variovat hláskově (*stróžek*, *strúžek*, *stružek*, *strouček*, *stróček* atd.), též morfologicky (*stroužka*, *stróčka* atd.).

U třetího okruhu lze kromě pojmenování *poklička* předpokládat i existenci lokálních výrazů *křidla*, *kředla*, *skřidla*, *škřidla* aj. Vyhodnocení frekvence užití těchto slov jako vysoká, resp. nízká, bylo založeno jednak na znalosti jazyka z pozice rodilého mluvčího, jednak na základě dat z korpusu SYN, konkrétně syn_v8, tedy korpusu z roku 2019. Celkový výskyt lexému *sklenice* na milion slov (hodnota ipm) je 14,42, celkový výskyt lexému *stroužek* 5,77 a slova *poklička* je 3,85. Slovo *sklenice* bylo ve výzkumu zjišťováno obrázkem, aby nedošlo k záměně denotátů – sklenice na nápoje a sklenice na zavařování, slovo *stroužek* rovněž obrázkem, slovo *poklička* bylo zjišťováno pomocí návodné otázky: *Čím přikrýváme hrnec, aby bylo jídlo dříve uvařené?* Důvod zařazení právě těchto slov byl podložen společnou doménou spadající do oblasti stravování a jídla, s čímž je většina jedinců každodenně konfrontována.

Ověřování druhé hypotézy (frekvence užívání příznakových variant v závislosti na věku) přineslo nutnost zaměřit se na jevy s nosnými a jasně vymežitelnými kontexty. Na základě literatury (např. Krčmová 1981) byla do dotazníků vybrána slova, u nichž lze předpokládat určitou příznakovost. V první sondě byly použity mimo jiné lexémy *kostička/čtvereček* (čokolády), *ramínko/věšák* (na šaty), *rozsvítit/rožnout* (světlo) nebo *dítě/děcko*. Tato část dotazníku byla lexikálně zaměřena a zkoumala izolované prvky, tzn. při vyhodnocení výsledků nebude prozatím brán zřetel na slovní druhy, zapojení jednotek ve větě či další kontext. Z řady slov měl respondent učinit volbu zakroužkováním, mohl přidat poznámky, případně uvést variantu, kterou užívá či zná. Respondenti jednoznačně určili za užívanou variantu *čtvereček*, *ramínko* a *rožnout*. U slova *ramínko/věšák* komentovali potřebu motivovanou zpřesněním denotátu – významově rozlišili *ramínko* jako pomůcku na šaty do skříně a *věšák* jako samostatně stojící kus nábytku – a ve slově *rožnout* připustili hláskovou alternaci *ou ~ ó*. Respondenti tedy volili převážně lokálně, resp. regionálně očekávané varianty.

Prvotní aplikace dotazníků byla založena na spolupráci s domluvenou učitelkou místní střední školy, skrze niž byli osloveni studenti posledních ročníků s žádostí o účast ve výzkumu v roli explorátorů. V rámci spolupráce byla domluvena dvě setkání ve vyučovacích hodinách, na kterých byly studentům sděleny obecné informace o výzkumu jazyka, o některých probíhajících projektech výzkumu jazyka a samozřejmě jim byly sděleny praktické pokyny k vyplnění dotazníků a okomentován byl i přiložený manuál, který skýtal některé praktické rady pro začínající explorátory. Sada materiálů obsahovala manuál, záznamový arch pro nahrávku a tři dotazníky. To vše kromě manuálu bylo znásobeno počtem požadovaných generací informátorů, jež by explorátor oslovil a zapojil. V požadavku byly tři generace, resp. tři informátoři vybraní dle individuálního generačního klíče. Dotazníky byly sestaveny na základě

oblastí odpovídajících zaměření výzkumu. Jednalo se o dotazník, jehož cílem bylo shromáždit sociodemografické informace o osobě informátora, dotazník zaměřený na jazyk samotný a dotazník zjišťující jazykové kompetence a informátorův pohled na jazyk. Jazykový dotazník obsahoval tři druhy zadání – obrázky, výběr/zaškrtování, doplňování. Jazykové jevy byly voleny tak, aby odrážely předpokládaný výskyt v místě explorace. Explorátoři byli poučeni o zásadách jazykového výzkumu a o jeho cíli. Byli rámcově seznámeni s pojmem „běžně mluvený jazyk“.

Druhý směr akvizice informátorů směřoval jednak přes domluvené kontakty na základě doporučení, jednak přes anketové rozhovory a následně referenčním výběrem. Díky exploraci metodou doporučení se během dvou let trvajících výzkumu podařilo s pozitivní odezvou na žádost o pomoc oslovit ředitelku místní základní školy, pana faráře a velitele hasičů uničovské stanice.

Na základě úspěšného dokončení prvních dotazníků, rozhovorů s explorátory/informátory (úspěšnými i neúspěšnými) bylo přehodnoceno zadání dotazníku směrem k většímu prostoru pro pořízení nahrávek. Z dotazníku byly odstraněny položky týkající se hlubšího poznání zájmů a trávení volného času, jelikož se informátoři neuměli plně rozhodnout, zda spíše věnují čas jedné či druhé činnosti, navíc se ukázalo, že je-li jejich život formován právě tímto zájmem, je i tento ústředním motivem nahrávaného rozhovoru. Obdobně byla vynechána otázka na druh oblíbených knih či na udržování svátků v rodině. Z dotazníku týkajícího se jazykových informací byly vyloučeny otázky, které z pohledu užívaných variant nepřinesly nic neočekávaného, například dotaz na název bílého pleteného pečiva. Tato první sonda ukázala, které informace jsou nadbytečné, jelikož nepřinášejí nic nového, a umožnila tak dotazník výrazně zkrátit a přenést těžiště informací o životě mluvčího do rozhovoru.

Výzkumný populační vzorek

Do konce roku 2023 se tedy účastnilo 110 respondentů ve věku od 14 do 93 let, 3 respondenti byli vyřazeni pro neúplnost dat. O zpětvzetí rozhodnutí o účasti, byť jen v dotazníkovém šetření, byli všichni respondenti zpraveni před začátkem obou částí výzkumu, i to je pravděpodobně důvod významného převisu dotazníků nad nahrávkami. Pracovně byly vymezeny čtyři generace na základě kombinace biologického věku a předpokládané biografické fáze, a to takto: 14–21 let, 22–55 let, 56–76 let a 77 a více let. Skutečnost realizace dotazníkového šetření na základní škole zapříčinila, že 1/3 odpovědí náleží do generace 14–21 let. Výzkumný vzorek a jeho věková struktura prozatím nemohla být „matchována“ s věkovým

složením populace na Uničovsku, proto výsledky nelze na celkovou lokální populaci zobecnit a je nutno je považovat za předběžné. Z důvodu zpracovatelnosti bylo k informacím o pohlaví přistupováno binárně – toto rozložení tedy odpovídá 55 % mužů ku 45 % žen.

Ostatní metodické aspekty výzkumu, statistické zpracování dat

Frekvence použití jednotlivých lexémů v jazyce byla zjišťována prostřednictvím jazykového korpusu řady SYN (syn_v8). Vzhledem k počtu informátorů a abnormálnímu rozložení ordinálních proměnných ve výzkumu byla použita neparametrická statistika. Statistická významnost zjištěných výsledků frekvencí jednotlivých lexémů v kategoriálních proměnných byla testována Chi-square testem a Fisher exact testem. Ke statistickému porovnání spojitých proměnných proti kategoriálním u nepárových dat byl použit Mann-Whitney U-test, zatímco u vícero kategoriálních proměnných neparametrická Kruskal Wallisova ANOVA. Ze softwarů ke statistickému zpracování jsme použili RStudio a Statistica pro Windows, obojí s volnou licencí pro studenty Masarykovy univerzity.

Výsledky

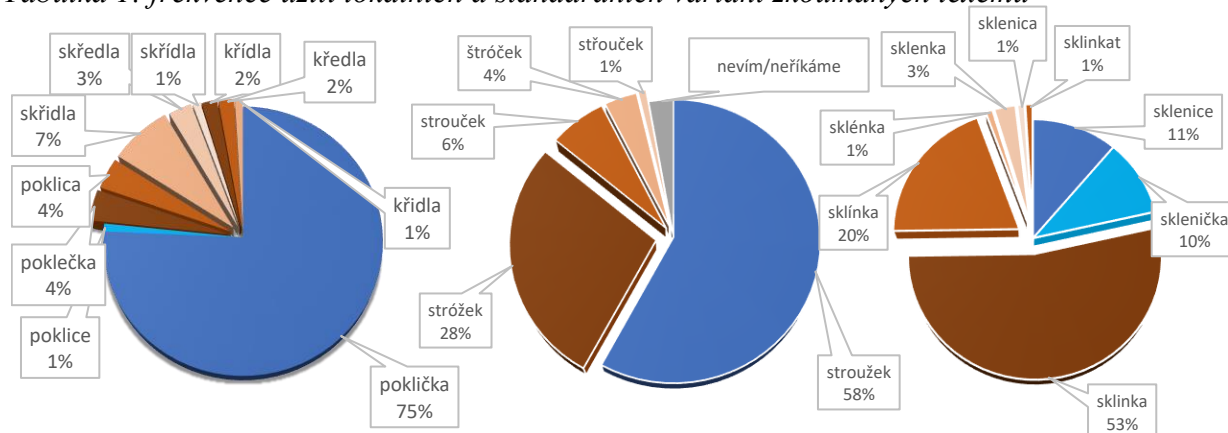
1. hypotéza

Výsledky vztažené k první hlavní hypotéze, tedy že četnost užití ovlivňuje ukotvenost jazykové formy a její užití v závislosti na frekvenci užívání daného lexému, jsme prokazovali na trojici lexémů *sklenice*, *stroužek* (česneku) a *poklička*. Na základě dat korpusu syn_v8 jsme zjistili frekvenci užití lexému *sklenice* (hodnoty ipm 14,42), *stroužek* (česneku) (hodnota ipm 5,77) a lexému *poklička*⁴³ (hodnota ipm 3,81). Ke každému lexému jsme vypočítali zastoupení lokálních a standardních variant dle odpovědí respondentů, která jsou uvedena v tabulce 1, grafické zastoupení jednotlivých variant lexémů je zobrazeno v grafu 1.

lexém	frekvence (syn_v8)	lokální	standardní	součet
poklička	3,85 ipm	25, (50,81), [13,11]	82, (56,19), [11,85]	107
stroužek	5,77 ipm	42, (49,38), [1,10]	62, (54,62), [1,00]	104 (3 nevědí)
sklenice	14,42 ipm	84, (50,81), [21,68]	23, (56,19), [19,61]	107

$X^2 (2, N = 107) = 68,3544, p < 0,00001$

Tabulka 1: frekvence užití lokálních a standardních variant zkoumaných lexémů

Graf 1: zastoupení jednotlivých variant lexémů *poklička*, *stroužek* a *sklenice*. Modré odstíny reprezentují standardní varianty, odstíny červenohnědé reprezentují lokální varianty.

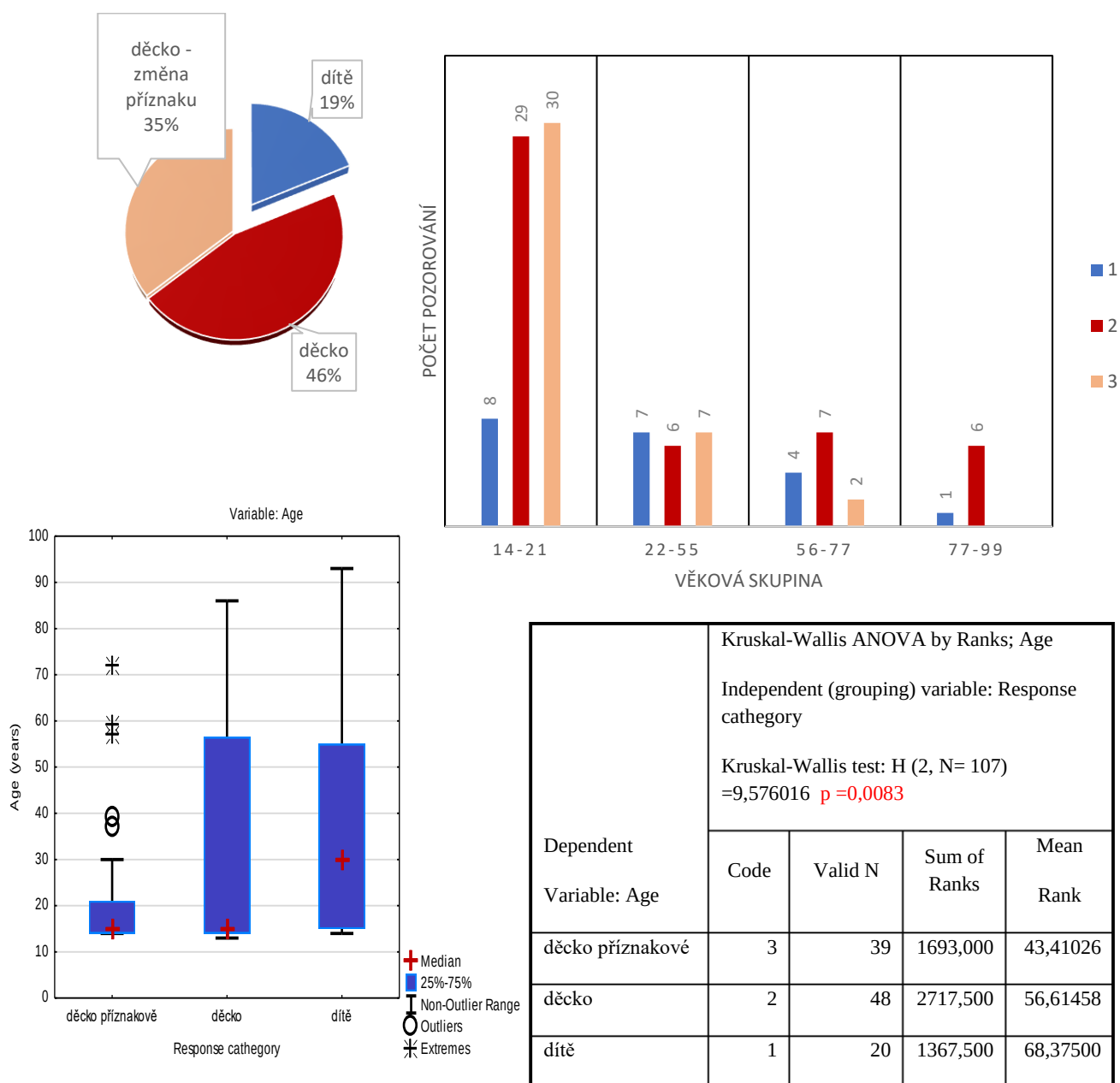
⁴³ Jednotky výskytů širokého vokálu nejsou zohledněny.

Analýza lokálního použití jednotlivých variant tří náhodně vybraných lexémů (podstatných jmen vztahujících se k předmětům denní potřeby) prokázala se statisticky velmi vysokou významností ($p < 0,00001$), že frekvence užívání lokálních variant těchto lexémů stoupá v závislosti na frekvenci využití těchto slov v jazyce, jak byla zjištěna v jazykovém korpusu syn_v8, tedy že častěji použité slovo je u mluvčích fixováno v očekávané lokální variantě a není nahrazeno standardní variantou. Mentální vazba formy slova k denotátu je dostatečně silná a přetrvává napříč generacemi. V 75 % odpovědí na pojmenování předmětu na obrázku uvedli respondenti jednu z očekávaných místních variant *sklinka*, *sklínka*, popř. *sklénka*. V případě lexému *stroužek* (česneku) se ukázala být zásadní informace, byť pro jednotky respondentů z řad generace 14–21 let, že je slovo neznámé či nepoužívané. Rovněž tato skutečnost potvrzuje předpoklad, že se jedná o slovo méně častěji užívané, a proto bude s větší pravděpodobností nahrazeno standardní formou. V tomto případě se jedná o standardní variantu slova, tedy *stroužek*. Ta je pravděpodobně přijímána i z důvodu, že se jedná o výsledek pravidelné hláskoslovné variace (monoftongizace *ou-ó*). Data z výzkumu potvrdila výzkumnou hypotézu, že slova s nižší frekvencí užití budou spíše vyjádřena standardní formou, zatímco slova užívaná častěji si uchovají svůj lokální charakter.

2. hypotéza

Druhá hypotéza, že znalost/užívání (příznakových) variant bude klesat, resp. stoupat, v závislosti na generační příslušnosti, byla ověřována na několika lexémech, pro tuto studii jsme zvolili rozdíl v užívání výrazů *dítě/děcko* (frekvence[syn_v8] = 1054,51 ipm). I zde se potvrzuje ve shodě s hypotézou 1 převažující užívání lokální varianty (graf 2). Kromě toho však existují i signifikantní rozdíly v tom, jak lokální variantu (*děcko*) využívají především mluvčí mladší generace. Výsledky analýzy jsou uvedeny v grafech 2, 3 a 4. Jak je z grafu patrné, lokální varianta *děcko* proniká prakticky do všech věkových skupin, kde je proti standardní variantě dominantně užívána. Rozdíl mezi generacemi je však možno zaznamenat ve způsobu užití původně lokální varianty lexému. Zatímco mluvčí starší generace, zdá se, užívají lokální variantu v původním významu spisovného slova *dítě*, mluvčí mladší generace v dotazníku upozorňují na skutečnost, že lokální varianta *děcko* je vnímána kontextuálně. Nejznatelnější různorodost v užívání jednotlivých variant vykazují mluvčí nejmladší generace, kteří hodnotili způsob užití komentářem.

Sami mluvčí upozornili na posun od lokální příznakovosti k příznakovosti expresivní. Slovo *dítě* používají v případě neutrálního vyjádření, případně písemného projevu,

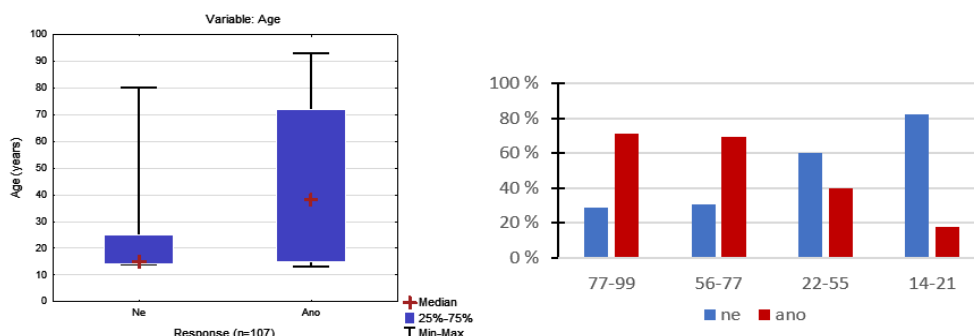
Tabulka 2: Kruskal-Wallisova ANOVA hodnocení statisticky významných rozdílů v užívání variant lexému dítě/děcko v jednotlivých generacích. Grafy 2, 3, 4: zastoupení standardní a lokální varianty lexému dítě, použití varianty děcko jako příznakové varianty ve smyslu změny příznaku.

jsou si vědomi jeho obecně platného charakteru, avšak slovo *děcko* neužívají (výhradně) ve smyslu regionální, resp. lokální varianty, ale jako vyjádření emočního nebo hodnotícího postoje nebo naznačení rodinných vazeb – v příkladech užití *Nechovej se jako děcko!*, *Když dítě zlobí, je to děcko*. *Děcka jsme, když jsme doma, jinak děti*. *Děcko je nezbedné*. Tyto rozdíly mezi jednotlivými generacemi byly testovány pomocí Kruskal-Wallisovy neparametrické ANOVA, přičemž bylo prokázáno, že jsou statisticky signifikantní na hladině významnosti $p < 0,01$ (viz tabulka 2).

Graf 3 výše ve sloupci (plotu) 1 zahrnuje počet jevů pozitivního komentáře, tedy případy, které byly komentovány motivy užití. Účastníci výzkumu připustili změnu příznakovosti lexému pravděpodobně motivovanou potřebou pojmenování na základě duševní pohnutky. Zcela přirozeně svázali emotivní konotace s lexémem spojeným s domácím prostředím a standardní variantu ponechali pro neutrální vyjádření a písemný projev. Vzhledem k regionální, lépe řečeno nadregionální platnosti varianty lexému *děcko* lze tento posun zaznamenat pravděpodobně (jen) na území Moravy, a nikoliv Čech.

Vedlejší hypotéza

Vedlejším záměrem výzkumu bylo odpovědět na otázku, do jaké míry vědomě zasahují mluvčí do volby jazykových prostředků. Otázka v dotazníku byla položena takto: „Domníváte se, že doma s rodinou mluvíte stejně jako s kamarády, ve škole / v zaměstnání?“. Přípustná byla pouze binární odpověď *ano*, či *ne*. Záměrem bylo získat od participantů jednoznačnou odpověď bez možnosti škály nebo relativizování. Výsledky ukazují grafy níže.

Mann-Whitney U Test (w/ continuity correction) (Mluv_slovo.xlsx)									
By variable: „Response_9“									
Marked tests are significant at $p < 0.05000$									
Variable	Rank Sum Ne	Rank Sum Ano	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value	Valid N Ne	Valid N Ano
Age (y)	3352,5	2425,5	651,5	-3,94088	0,000081	-4,02214	0,000058	73	34

Tabulka 3: výsledky vědomé korekce mluveného jazyka v závislosti na okolí

Grafy 5 a 6: zastoupení respondentů vědomě korigující jazyk v jednotlivých věkových skupinách

Z grafického zobrazení je patrné, že mluvčí nižšího věku mají tendenci vědomě upravovat svůj mluvený projev v závislosti na charakteru promluvy, resp. na komunikačním partnerovi. Jak ukazuje zejména graf č. 6, tato tendence prakticky proporcionalně klesá s věkem mluvčího. Metodologickým problémem vedlejšího záměru výzkumu je nízké zastoupení mluvčích z generací 56+, z celkového počtu 107 informátorů tvoří tyto dvě skupiny necelou pětinu (20) mluvčích. Proto jsme volili neparametrické hodnocení pomocí Mann-Whitney

U-testu, jehož shrnutí je uvedeno v tabulce 3. Z uvedených dat vyplývá, že vědomá volba jazykových prostředků klesá spolu s věkem, což bylo prokázáno na vysoké hladině významnosti $p < 0,0001$. Pozitivní výsledek tohoto šetření můžeme tedy i tak považovat za validní.

Diskuse

Uničov a Uničovsko je unikátní jazyková lokalita rozprostírající se na okraji bývalé německé enklávy a oblastí nářečně středomoravských. Historické okolnosti druhé poloviny 20. století vedly k intenzivní migraci obyvatel z různých regionů tehdejšího Československa, zejména z nejbližšího okolí. Tito přistěhovalci, většinou mladí lidé v produktivním věku, přicházeli za prací a přinášeli s sebou jazyk a určité jazykové zvyklosti. Při pracovních a společenských kontaktech tak docházelo ke vzájemným interakcím a k mísení jazyků a nářečí, jazykových zvyklostí a variant v různých komunikačních situacích. Jazyk nejbližšího okolí významně převažoval a ovlivňoval i jazyk nově příchozích, a to hlavně v oblasti denní potřeby.

Výzkum ukázal, že lexémy s vyšší frekvencí výskytu v jazyce si signifikantně více uchovávají lokální variantu (hypotéza 1). Tuto stanovenou hypotézu jsme prokázali na vysoké hladině významnosti hraničící s jistotou. Pravděpodobnost zamítnutí nulové hypotézy je menší než tisícina procenta.

Odrazem skutečnosti, že do Uničova přicházeli obyvatelé s jistou jazykovou ustáleností – mladí lidé kolem 20 let začínající svůj profesní život – jsou výsledky hypotézy 2, jež koreluje věk a užívání příznakových variant. Ve zkoumané lokalitě jsme předpokládali, oproti jiným lokalitám s generační kontinuitou tradičních nářečí, nižší výskyt jednotných příznakových (lokálních) variant. Výzkum ukázal, že lehce převažuje výskyt neutrálních variant u mluvčích 56+, statistickou významnost se nepodařilo prokázat i z důvodu nižšího počtu participantů vyššího věku. Oproti tomu nejmladší generace užívá příznakovou lokální variantu a překvapivě výsledky ukazují na změnu povahy příznakovosti – z výhradně lokální na expresivní, nebo nesoucí expresivní konotace.

Obě hypotézy spadají do teoretického rámce sociodialektologického výzkumu. První hypotéza je založena na sociolingvistické práci Joan Bybee a Paula Hoppera, kteří studovali frekvenci užití slov (frekvenční efekty) jako faktor ovlivňující chování variant a jejich zapojení do promluvy. Jednou ze zásad, s níž vstupovali do výzkumu, bylo, že frekvence použití

konkrétních položek struktury jazyka má zásadní vliv na způsob uložení v paměti a následnou provázanost v jazykovém systému. Rovněž Jan Chromý pracuje ve svém variačním výzkumu protetického v- v češtině s frekvencí, resp. s jejím efektem na mentální reprezentaci lexému (Chromý 2010, s. 157–160; Bybee, Hooper 2001, s. 3–4).

Generační faktor při formování jazyka mladších generací, resp. jak podotýká Bohumír Dejmek (1981, s. 6–7) v procesu formování městského interdialektu, je zcela zásadní. Významné je zejména studium mluvy nejstarší generace – autochtonního obyvatelstva jakožto výchozího jazykového stavu. Uničov ovšem v současné době nedisponuje autochtonním obyvatelstvem ve smyslu obyvatel původních. Za nejstarší možný zjiitelný stav lze považovat právě generaci nejrozmanitější, jejíž příslušníci přicházeli od 50. let 20. století z různých částí republiky. V rozmanitých interakcích tak docházelo k mísení jazyků nově příchozích a jazyka autochtonního obyvatelstva z nejbližšího okolí Uničova, zejména z jihu a jihovýchodu.

Preferenční užívání neutrálních variant bylo zjištěno především u respondentů vyššího věku. Statistickou významnost tohoto jevu však nelze na daném populačním vzorku prokázat. Zastoupení lokálních variant je ve všech generacích značně vysoké, ale neutrální varianty jsou více užívány respondenty vyššího věku, mladé generace posunují percepci lokální varianty směrem k expresivní, zde ukázáno na lexému *děcko*.

Toto zjištění, zdá se, koresponduje s hypotézou dobového zakotvení v tom smyslu, že nově příchozí v této generaci byli nejméně ovlivněni jazykem autochtonního okolí, jazykem jiných nově příchozích a zároveň se nacházeli v jazykově velmi tolerantním prostředí, jehož společný jazyk se teprve utvářel. Změna nastala směrem k vyrovnávání variant až v další generaci, a to vlivem ustalující se komunity (Chromý 2017, s. 149–150; Labov 2006, s. 199 a dále).

Vedlejší hypotéza se zabývala percepcí vlastního jazyka mluvčími. Z odpovědí, které mluvčí uvedli, vyplývá, že potřeba vědomě upravovat volbu jazykových prostředků klesá v závislosti na věku. Tento výsledek částečně koresponduje s tvrzením sociolingvistiky, jež pracuje s obecným předpokladem odstupňované jazykové variace závislé na věku již desítky let. Badatelé popsali, že adolescenti inklinují k větší rozmanitosti forem než mladí dospělí, užití

standardních forem bude s přibývajícím věkem stoupat a opět klesne u starších dospělých nad 50 let (Holmes 2001, s. 168).

Na vztah věku a jazyka mají zásadní vliv sociálně-biografické konotace projevující se v kontextu sdílených hodnot. Jimi mohou být například postoj k tzv. mainstreamové společnosti a s ním spojený respekt ke vzdělání a gramotnosti vůbec, který se projevuje silně zejména v urbanizovaných společnostech, dále místní nebo regionální partikularismus, spolková a zájmová (sportovní) činnost apod. (Coulman 1998, s. 72).

Percepční lingvistika zaměřuje pozornost na cíle a postupy související mimo jiné se sociální psychologií jazyka. V běžném jazykovém výzkumu, sociodialektologický výzkum nevyjímaje, je pozorování konkrétního jevu založeno na snaze zachytit skutečné rozdíly, skutečné variace, které užívají mluvčí přímo zapojení nebo zprostředkovaní. Na principech percepční lingvistiky se konstituoval směr, jehož zaměření přesněji odpovídá studiu variant v geografickém prostoru – percepční dialektologie, kterou představil Dennis R. Preston. Percepční dialektologie určuje varianty, resp. jejich charakter, na základě přesvědčení mluvčích a jejich výpovědí o jazyce. Jevy následně hodnotí na základě přesvědčení nelingvistů o jazyce a způsobech jeho užití (Meyerhoff 2011, s. 69; Chromý 2014, s. 8–9).

Do hodnocení vlastního jazyka a jeho různě vědomé úpravy vstupuje i teorie akomodace Howarda Gilese a teorie prestiže Williama Labova (Labov 2006, s. 40–45; Labov 1972, s. 179). Teorie akomodace je založena na myšlence, že váha postojů mluvčího k adresátovi se odráží jednak ve volbě jazykových prostředků a stylu celkově, jednak na celkové dynamice interakce. Odehrává-li se uvnitř skupiny, bude podporovat strategie, které zdůrazňují vnitřní společné rysy, což pravděpodobně vede k sociální funkci založené na tvorbě pozitivních pocitů o mluvčích samotných a o členech skupiny (Meyerhoff 2011, s. 74). Teorii prestiže představil Labov jako vysvětlení užívání dialektu i přes skutečnost, že jej z hlediska správnosti mluvčí považovali za nižší než jazyk standardní. Labov tak přiřadil pocit skupinové identity projevující se hodnocením „jejich“ jazyka za prestižnější. Tuto teorii následně doplnil Peter Trudgill pojmem *covert prestige*, který dle závěrů jeho výzkumu angličtiny v Norwich odpovídá systému hodnot v konkrétní řečové komunitě (Trudgill 1972, s. 188).

Vnímání hranic jazykového jevu, variace, je do značné míry totožné pro lingvisty i nelingvisty, kteří o jazyce uvažují na základě jiných motivů než vědci. Rozdíly jsou často na úrovni nuancí vznikajících na základě situačního a skupinového užívání. Jakékoliv rozdíly v charakteru jevu (hranice, použití, neočekávaná variace apod.) jsou v zásadě ukazatelem

relevance sociálních faktorů pro mluvčího nebo komunitu. Jazykové volby jsou, jak naznačují představené teorie, ve většině případů nevědomé. Mluvčí nejen že těžko popíše proces volby, ale mnohdy ani nepostřehne moment záměrné změny/variac. Dotazování na okruhy percepce vlastního jazyka má významné limity, což nicméně nebrání pozorovat alespoň nepatrnou část vlastního hodnocení mluvčích.

Závěr

I přes jedinečnou jazykovou situaci ve zkoumané oblasti podléhá jazyk mluvčích na Uničovsku obecným procesům jazykové změny. Nářečí z běžného jazyka nemizí, alespoň nikoliv na lexikální úrovni, avšak dochází k nečekaným posunům vyplývajícím z potřeby jazykového zpřesnění. Lokální varianty mohou vykazovat stylistický posun. Tento poznatek si jistě zaslouží další výzkum.

POUŽITÉ ZDROJE

BALHAR, Jan et al. *Český jazykový atlas*. Vyd. 1. Praha: Academia, 1992-2011. 6 sv. ISBN 80-200-0013-5.

BUREŠOVÁ, Jana et al. *Uničov: historie moravského města*. 1. vyd. Uničov: Město Uničov, 2013. ISBN 978-80-260-4400-0.

BYBEE, Joan L., ed. a HOPPER, Paul J., ed. *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam: John Benjamins publishing company, 2001. VI. Typological studies in language, 45. ISBN 90-272-2947-3.

COULMAS, Florian, ed. *The handbook of sociolinguistics*. First published in paperback. Malden, MA: Blackwell Publishing, 1998. Blackwell handbooks in linguistics; 4. ISBN 978-0-631-21193-8.

ČSÚ – ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. Počet obyvatel v obcích – k 1. 1. 2023. ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. *Český statistický úřad* [online]. 2023 [cit. 2024-02-11]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/pocet-obyvatel-v-obcich-k-112023>

DEJMEK, Bohumír. *Mluva nejstarší generace Hradce Králové: se zaměřením na diferenční jevy hláskové a morfologické*. 1. vyd. Hradec Králové: Pedagogická fakulta v Hradci Králové, 1981.

FERENČUHOVÁ, Slavomíra. 2013. Sociologie města 20. a 21. století. Brno, Praha: Masarykova univerzita v Brně, Sociologické nakladatelství, 2013.

GASIOREK, Jessica a Hovard R. GILES, DRAGOJEVIC, Marko, ed. Accommodative Strategies as Core of the Theory. In: GILES, Hovard R. *Communication Accommodation Theory: Negotiating Personal Relationships and Social Identities across Contexts*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, s. 36-59. ISBN 9781316226537.

HOLMES, Janet. *An introduction to sociolinguistics*. Harlow: Pearson Education, 2001. xvi. Learning about language. ISBN 0-582-32861-6.

CHROMÝ, Jan. Howard Giles a teorie komunikační akomodace. *Studie z aplikované lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2012, (1–2). ISSN 2336-6702.

CHROMÝ, Jan. Přístupy ke zkoumání jazykové variace a česká jazyková situace. *Naše řeč*. 2014, roč. 97, č. 1, s. 1–12.

CHROMÝ, Jan. *Protetické v- v češtině*. Trivium. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2017. ISBN 978-80-7308-717-3.

KRČMOVÁ, Marie. *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J. E. Purkyně, 1981.

LABOV, William. *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. ISBN 0-8122-1052-2.

LABOV, William. *The social stratification of English in New York City*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ISBN 0-521-52805-4.

MEYERHOFF, Miriam. *Introducing sociolinguistics*. Second edition. London: Routledge, 2011. ISBN 978-0-415-55006-2.

MUSIL, Jiří, Zdeněk RYŠAVÝ. (1983). „Urban and regional processes under capitalism and socialism: a case study from Czechoslovakia.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 7 (4): 495–527.

MACHÁLEK, Tomáš (2019): Slovo v kostce – agregátor slovních profilů. FF UK, Praha. Dostupný z WWW: <<http://korpus.cz/slovo-v-kostce/>>

TRUDGILL, Peter. (1972). Sex, Covert Prestige and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich. *Language in Society*, 1(2), s. 179–195.
<http://www.jstor.org/stable/4166683>

Antroponyma a nápisy na hřbitovních pomnících v Ústí nad Labem

Diana Palaščíková

Dianapalascakova13@seznam.cz

ANOTACE

V příspěvku jsou předloženy výsledky analýzy antroponym a nápisů, které byly sesbírány z hřbitovních náhrobků na hřbitově v Krásném Březně v Ústí nad Labem. Důraz je kladen především na porovnání užívání rodných jmen a příjmení v různých časových obdobích v rozmezí od počátku 19. století do současnosti. Dále jsou představena také rodinná jména a doprovodné náhrobní nápisy a jejich samostatné analýzy (Palaščíková 2023).

Klíčová slova: antroponymum, náhrobní nápis, jméno, vlastní jméno, rodné jméno, příjmení, rodinné jméno

ANNOTATION

This report presents the results of the analysis of anthroponyms and inscriptions which were collected from gravestones of the graveyard in Krásné Březno in Ústí nad Labem. A focus is mainly put on the comparison of the use of birth names and surnames from the various time periods from the 19th century to the present day. Moreover, family names and additional epitaphs and their analyses are presented.

Key words: anthroponym, epitaph, name, given name, first name, surname, family name

Obecná charakteristika sebraného jazykového materiálu

Na hřbitově v Krásném Březně jsme sesbírali celkem 2 667 záznamů rodných jmen, příjmení, rodinných jmen a doprovodných náhrobních nápisů. Získali jsme data o 1 732 zemřelých, z nichž 1 712 mělo na náhrobku uvedeno úplné jméno, tzn. rodné jméno a příjmení, případně druhé jméno nebo otčestvo, 262 jmen rodinných a 673 doprovodných náhrobních nápisů. Pro účely práce jsme však úplná jména rozdělili na jména rodná, jichž čítáme 1727, a na příjmení, kterých jsme získali 1717. Odlišné počty rodných jmen a příjmení jsou zapříčiněny neuvedením jednoho ze jmen na náhrobku nebo jejich nečitelností (Palaščáková 2023, s. 40).

Jazykový materiál jsme poté rozdělili na rodná jména, příjmení, rodinná jména a na nápisy (náhrobní texty nejmenné povahy). Tyto soubory dat byly následně analyzovány odděleně a pro každý z nich byla zvolena příslušná specifická kritéria k jejich třídění.

S přihlédnutím k povaze získaného materiálu jsme následně pro snazší orientaci a také jako historický ukazatel stanovili dějinná období podle uvedeného roku narození na náhrobku. Časová období jsme ohraničili vždy určitou historickou událostí, která do jisté míry ovlivnila život v českých zemích. Do historických období jsme přiřazovali pouze rodná jména a příjmení (Palaščáková 2023, s. 40).

Vytvořili jsme tak čtyři historická období⁴⁴:

1. 1802 (pravděpodobné založení hřbitova) – 1866,
2. 1867 (vznik Rakouska-Uherska) – 1913,
3. 1914 (počátek první světové války) – 1945 (koniec druhé světové války),
4. 1946 (poválečný odsun Němců a následný nástup komunistického režimu) – 31. 3. 2023 (poslední den sběru jazykového materiálu z náhrobků) (Palaščáková 2023, s. 41).

S ohledem na rozsah práce nebylo možné zanalyzovat veškerá data, proto jsme provedli analýzu celkem 200 jednotek v zastoupení 80 rodných jmen, 60 příjmení, 20 rodinných jmen a 40 náhrobních nápisů (Palaščáková 2023, s. 41).

Výsledky analýzy rodných jmen

⁴⁴ Vybrané dějinné úseky nejsou časově stejně dlouhé, neboť primární motivací k jejich stanovení bylo zachování určitého počtu narozených (nad 100) v jednom období.

K podrobnější analýze bylo vybráno celkem 80 rodných jmen, jež byla ze získaného materiálu selektována na základě výše počtu výskytů v jednotlivých historických obdobích s tím, že obecně nejfrekventovanější rodná jména jsme analyzovali mimo zbylý zkoumaný materiál. Pro zachování stejných kritérií pro všechna období jsme z každého zvolili 20 rodných jmen (10 mužských a 10 ženských) (Palaščáková 2023, s. 41).⁴⁵

Celkové počty rodných jmen zemřelých v jednotlivých obdobích				
	1802–1866	1867–1913	1914–1945	1946–31. 3. 2023
Mužská	89	271	306	169
Ženská	95	292	312	96
Celkem	184	563	618	265

Tabulka 1: Celkové počty rodných jmen zemřelých v jednotlivých obdobích

Nejprve jsme stanovili nejfrekventovanější mužské a ženské jméno pro jednotlivá období. Statisticky nejpočetnějšími byla jména *Josef* s celkovým výskytem 119 zástupců a *Marie*, které bylo zastoupeno 141krát (Palaščáková 2023, s. 41).

Období	M – nejvyšší počet	Ž – nejvyšší počet
1802–1866	Josef: 22x	Marie: 23x
Průměr z celku	8,36	8
Průměr M	4	X
Průměr Ž	X	4,13
1867–1913	Josef: 51x	Marie: 70x
Průměr z celku	11,04	8,04
Průměr M	5,31	X
Průměr Ž	X	4,17
1914–1945	Josef: 26x, František: 26x	Marie: 32x
Průměr z celku	23, 77	19,31
Průměr M	11,77	X
Průměr Ž	X	9,75
1946–31. 3. 2023	Josef: 14x	Jana: 8x
Průměr z celku	18,93	33,13
Průměr M	12,14	X
Průměr Ž	X	12

Tabulka 2: Nejfrekventovanější rodná jména v obdobích

Kategorie původu

⁴⁵ Zároveň jsme kontrolovali, aby se v analyzovaném vzorku nevyskytovala v různých obdobích totožná jména. Tedy pokud bylo například jméno Anna vysoce početné ve více obdobích, uvádíme ho pouze v jednom a zpravidla v tom, v němž dosahovalo nejvyššího počtu zástupců.

Hlavním hlediskem při analýze zvolených rodných jmen bylo kritérium jejich původu, v jehož rámci jsme třídili jména do kategorií: jméno slovanské (české), jméno hebrejské, jméno řecké, jméno latinské, jméno románské (španělské, italské, francouzské), jméno germánské (německé, anglické, ze sev. jazyků), jiné a více možných původů (Knappová 2006). Následně jsme se zaměřili na původní význam slova (slov), z něhož bylo analyzované jméno utvořeno (Palaščáková 2023, s. 42).

Kategorie původu	Historická období				Počet celkem
	1802–1866	1867–1913	1914–1945	1946–31. 3. 2023	
Jméno slovanské	X	4	12	4	20
Jméno hebrejské	3	2	2	4	11
Jméno řecké	4	3	3	2	12
Jméno latinské	6	2	1	5	14
Jméno románské	2	2	X	X	4
Jméno germánské	4	6	1	3	14
Jiné	1	X	1	X	2
Více možných původů	X	1	X	2	3

Tabulka 3: Třídění rodných jmen podle původu

Za nejproduktivnější kategorii původu označujeme kategorii jmen slovanských (např. *Vladimír*, *Ludmila*) s celkovým a nejvyšším počtem 20 výskytů (Palaščáková 2023, s. 43).

Slovníček analyzovaných rodných jmen

Hesla jsou v rámci období (kromě nejfrekventovanějších jmen) řazena podle rodu, tj. nejprve jména mužská, poté ženská, a abecedně. U každého je číselně uvedena frekvence v období (kromě nejfrekventovanějších jmen) a za ním se nachází jeho celkový počet výskytů v sebraném materiálu. Následuje kategorizace původu a uvedení motivujícího výrazu (výrazů) a jeho významu. Některá hesla jsou rozšířena o variantní pojmenování v jiném jazyce nebo

o jinou pravopisnou podobu téhož jména vyskytující se v sebraném materiálu (Palaščáková 2023, s. 43).

Ladislav 4, 18 – p. slovanský, „slavná vláda, slavný vládou“
Rudolf 13, 24 – p. německý (ze stněm. <i>Hruodolf</i>), „slavný vlk“
Václav 21, 53 – p. český, „více slavný“
Wilhelm 4, 6 – p. německý (z <i>Willahelm</i>), „helmici (ochranou) je má vůle“, německá varianta jména <i>Vilém</i>
Albína 3, 3 – p. latinský, ženská podoba jména <i>Albín</i> , „bělavý“; jiná pravopisná podoba: <i>Albina</i>
Aloisie 3, 4 – p. francouzský, ženská podoba jména <i>Alois</i> , „slavný boj“, popř. „celý moudrý“; jiná pravopisná podoba: <i>Aloisia</i>
Alžběta 3, 4 – p. hebrejský (z hebr. <i>Elíšébah</i>), „bůh je má přísaha“, popř. „bohu zasvěcená“

Obrázek 1: Ukázka slovníkových hesel rodných jmen (období 1867–1913)

Výsledky analýzy příjmení

V rámci analýzy příjmení jsme se zaměřili na 60 vybraných zástupců, které jsme stejně jako rodná jména volili na základě kritéria frekvence příjmení v daných obdobích. Z každého z nich jsme zvolili 15 nejčastějších příjmení. Třídili jsme je z hlediska původu vzniku do 10 motivačních kategorií stanovených Miloslavou Knappovou (1992, s. 11–30). K nim jsme doplnili navíc 11. kategorii, do níž jsou přiřazena taková příjmení, jejichž vznik byl či mohl být motivován více základovými slovy. K rozřazení příjmení a výkladu významu jejich základových slov výrazně přispěla též publikace Josefa Beneše *Německá příjmení u Čechů I, II* (1998).

Motivační kategorie

Zvolená příjmení jsme rozřazovali do následujících 11 kategorií: *příjmení vzniklá z osobních jmen, příjmení ze jmen místních, národních a z názvů obyvatelských, příjmení motivovaná polohou, druhem či charakterem bydliště a jeho lokalizací v terénu, dále i novostí obyvatele ve městě, příjmení vzniklá podle vlastností tělesných a duševních, věku a příbuzenských vztahů, příjmení podle sociálního rozvrstvení, společenských poměrů, feudálních, církevních a vojenských hodností, právních a majetkových vztahů, příjmení z názvů*

řemesel, různých zaměstnání a činností člověka (skutečné či jen smyšlené), příjmení z názvů živočichů a rostlin, příjmení z názvů věcí, abstrakt, přírodních jevů atp., příjmení vzniklá ze slovesných pojmenování, označení různých dějů, příjmení ze slov nesklonných, příslovčí, citoslovčí aj. a nakonec příjmení motivovaná z více základových slov (Knappová 1992, s. 11–30).

Sémantické kategorie	Historické období				Počet celkem
	1802–1866	1867–1913	1914–1945	1946–31. 3. 2023	
(a) Příjmení vzniklá z osobních jmen	2	3	4	4	13
(b) Příjmení ze jmen místních, národních a z názvů obyvatelských	2	X	1	2	5
(c) Příjmení motivovaná polohou, druhem či charakterem bydliště a jeho lokalizací v terénu, dále i novostí obyvatele ve městě	X	2	1	1	4
(d) Příjmení vzniklá podle vlastností tělesných a duševních, věku a příbuzenských vztahů	1	2	3	X	6
(e) Příjmení podle sociálního rozvrstvení, společenských poměrů, feudálních, církevních a vojenských hodností, právních a majetkových vztahů	1	X	X	1	2
(f) Příjmení z názvů řemesel, různých zaměstnání a činností člověka (skutečné či jen smyšlené)	1	2	1	X	4
(g) Příjmení z názvů živočichů a rostlin	4	2	3	2	11
(h) Příjmení z názvů věcí, abstrakt, přírodních jevů atp.	2	X	1	2	5
(ch) Příjmení vzniklá ze slovesných pojmenování, označení různých dějů	1	3	X	1	5
(i) Příjmení ze slov nesklonných, příslovčí, citoslovčí aj.	X	X	X	X	0
(j) Příjmení motivovaná z více základových slov	1	1	1	2	5

Tabulka 4: Třídění příjmení do motivačních kategorií

Motivační kategorií, která čítala nejvíce zástupců, byla skupina *příjmení vzniklá z osobních jmen*. Ta čítala 13 zástupců (např. *Jindra, Prošek*). Následovala kategorie *příjmení z názvů živočichů a rostlin* s 11 výskyty (např. *Fiala, Jedlička*). Jako zajímavost potom shledáváme, že do kategorie *příjmení ze slov nesklonných, příslovci, citoslovci aj.* jsme nepřiradili žádnou analyzovanou jednotku. Patrně proto, že tato kategorie obecně zahrnuje spíše specifická a nepříliš rozšířená příjmení vázaná např. regionálně (Palaščáková 2023, s. 49–50).

Slovníček analyzovaných příjmení

Příjmení jsou v každém období řazena abecedně. Těsně za nimi se nachází počet výskytů v období a poté celkový výskyt. Přechýlené podoby, pokud se v analyzovaném materiálu vyskytují, jsou uvedeny vedle základního mužského tvaru a jsou doplněny též o frekvenci v období a v celém souboru. V případě, že jsme pracovali pouze s přechýleným příjmením, uvádíme ho samostatně a doplňujeme ho o základní (mužskou) podobu, přestože ta se na náhrobcích nevyskytovala. Dále u jednotlivých hesel uvádíme motivující výraz či výrazy (v některých případech doplněné o výklad významu). Některá jsou doplněna o jinou pravopisnou podobu téhož příjmení. U příjmení klasifikovaných jako německá je uvedeno písmeno „N“ a v závorce počet jeho mužských a ženských nositelů (např. (1m+2ž)). Pro snazší přehlednost a nepřehlcování výkladu slovníkového hesla jsou motivační kategorie označeny písmeny v závorce (např. (a) = *Příjmení vzniklá z osobních jmen*) (Palaščáková 2023, s. 51).

Období 1914–1945

Blažek 2, 2, Blažková 1, 1 – z rodného jména *Blažej* (neobratný), (a)

Bubeníček 1, 1, Bubeníčková 2, 2 – z „hráč na buben“, (f)

Čaník 2, 4, Čaníková 2, 3 – ze stč. rodného jména *Čán* (očekávaný), (a), či z nár. *čančít* (neslušně mluvit, mluvit mnoho, okrašlovat), (ch)

Čermák 2, 3, Čermáková 1, 2 – z lidového názvu ptáka *rehek* (*čermný*), (g)

Drobný 2, 3, Drobná 1, 1 – z adjektiva *drobný* (malý, útlý), (d)

Fiala 2, 3, Fialová 1, 2 – z názvu květiny *fiala* a z její barvy, (g)

Ilkiv 3, 3, Ilkivová 1, 1 – pravděpodobně z rodného jména *Ilja* (můj pán je bůh), (a)

Janda 2, 3, Jandová 2, 3 – z rodného jména *Jan* (bůh je milostivý), (a)

Obrázek 2: Ukázka slovníkových hesel příjmení (1914–1945)

Výsledky analýzy rodinných jmen

K analýze rodinných jmen jsme zvolili 20 zápisů z celkového počtu 262. Kritériem pro jejich výběr jsme stanovili zápis v češtině a neopakování totožných rodinných jmen. Vyloučili jsme tak rodinná jména uvedená v německém jazyce. Celkem jsme tedy vybírali z 226 rodinných jmen, na náhrobku uvedených v českém jazyce. Při volbě jmen jsme uplatnili metodu náhodného výběru, tedy ze seznamu jsme volili vždy každé 11. rodinné jméno (Palaščáková 2023, s. 56).

Kategorie podoby zápisu rodinných jmen

Rodinná jména jsme analyzovali z hlediska příslušnosti uvedeného příjmení ke slovnímu druhu a následně jsme pozorovali podobu jejich zápisu. U toho jsme pracovali s kategoriemi 1. spojení apelativa v Nsg a Nsg posesivního adjektiva (např. *rodina Novákova*), 2. spojení apelativa v Nsg a Gpl adjektiva tvrdého typu (např. *rodina Malých*), 3. spojení apelativa v Nsg a posesivního Gpl úplného jména (např. *rodina Jana Nováka*), 4. spojení rodných jmen členů rodiny a příjmení v Npl posesivního adjektiva (např. *Jan a Jana Novákovi*). Jelikož se hojně objevovaly zápisy, kde bylo uvedeno více rodinných jmen (např. *Rodina Holých a Frimlova*), analyzovali jsme vždy jednotlivé komponenty zvlášť. Analýze tak bylo reálně podrobeno 30 rodinných jmen.

Kategorie	Počet zástupců
Spojení apelativa v Nsg a Nsg posesivního adjektiva	26
Spojení apelativa v Nsg a Gpl adjektiva tvrdého typu	2
Spojení apelativa v Nsg a posesivního Gpl úplného jména	1
Spojení rodných jmen členů rodiny a příjmení v Npl posesivního adjektiva	1

Tabulka 5: Třídění rodinných jmen

Nejvíce, tedy 26 analyzovaných rodinných jmen jsme přiřadili do kategorie spojení apelativa v Nsg a Nsg posesivního adjektiva (např. *Rodina Mackova*, *Rodina Rubášova*). K ostatním kategoriím byly zařazeny pouze jednotky zápisů jmen. (Palaščáková 2023, s. 56)

Slovníček analyzovaných rodinných jmen

Hesla jsou řazena abecedně. U všech rodinných jmen je uvedena kategorie způsobu jejich zápisu. U hesel s více rodinnými jmény se pak nachází komentář ke spojovacímu výrazu, kterým jsou spojena. Heslo obsahující hypokoristikum je doplněno o jeho částečnou morfologickou charakteristiku. (Palaščáková 2023, s. 57)

Rodina Rubášova – spojení apelativa v Nsg a Nsg posesivního adjektiva

Rodina Strnadova a Vlkova – spojení apelativa v Nsg a Nsg posesivního adjektiva (2x);
rodinná jména spojena spojkou *a*

Rodina Švejcarova a Horáčkova – spojení apelativa v Nsg a Nsg posesivního adjektiva (2x),
rodinná jména spojena spojkou *a*

Rodina Václava Běra – spojení apelativa v Nsg a posesivního Gpl úplného jména (mužského)

Rodina Zitkova – spojení apelativa v Nsg a Nsg posesivního adjektiva

Obrázek 3: Ukázka slovníkových hesel rodinných jmen

Výsledky analýzy náhrobních nápisů

Analyzovali jsme 40 náhrobních nápisů z celkem 673. Hlavním kritériem pro jejich výběr byl zápis v českém jazyce. Nejprve jsme k analýze určili 10 nejfrekventovanějších českých nápisů a poté jsme uplatnili subjektivní výběr, přičemž jsme se snažili o jistou variabilitu a též o neopakování podobně znějících nápisů. Vybrané nápisy jsme zkoumali prostřednictvím hlediska charakteru adresáta a slohového útvaru (Palaščáková 2023, s. 58).

Kategorie charakteru adresáta

V rámci kategorie charakteru adresáta jsme nápisy posuzovali podle toho, zda byly adresovány známému, nebo neznámému adresátovi (Palaščáková 2023, s. 58–59).

Hledisko charakteru adresáta	Počet výskytů
Neznámý	30

Známý	10
-------	----

Tabulka 6: Třídění nápisů z hlediska charakteru adresáta

Při analýze nápisů z hlediska charakteru adresáta jsme zaznamenali 30 výskytů v kategorii neznámý (např. *Zde odpočívají*) a pouhých 10 v kategorii známý (např. *Navždy budeš v našich srdcích*) (Palaščáková 2023, s. 58–59).

Kategorie slohového útvaru

Nakonec jsme nápisy zařazovali mezi slohové útvary, do nichž jsme zahrnuli modelové fráze⁴⁶, náboženské fráze, citáty, biblické citáty, smuteční verše (elegie), modlitby a subjektivní náhrobní texty (Palaščáková 2023, s. 58–59).

Slohový útvar	Počet výskytů
Modelová fráze	8
Náboženská fráze	2
Citát	2
Biblický citát	1
Smuteční verše (elegie)	23
Modlitba	1
Subj. náhrobní text	3

Tabulka 7: Třídění nápisů z hlediska slohového útvaru

Útvar smuteční verše (elegie) zahrnoval 23 zástupců (např. *Krátká byla radost naše, krátký byl též život Tvůj.*), a byl tak nejpočetnější skupinou. Nejméně početnými se potom staly útvary biblický citát (*Ježíš jí řekl: "Já jsem vzkříšení i život. Kdo věří ve mne, i kdyby zemřel, bude žít."* (Bible, Nový zákon Jan 1,25)) a modlitba (*Odpčinutí věčné dej zemřelým, pane, a světlo věčné ať jim svítí, ať odpočívají v pokoji. Amen*) s jediným zástupcem (Palaščáková 2023, s. 58–59).

⁴⁶ Modelovou frází chápeme jako ustálené a často opakované slovo, slovní spojení či větu např. *Vzpomínáme*.

Závěrem

Na základě shromážděných antroponym a nápisů na hřbitově v Krásném Březně v Ústí nad Labem článek reprezentuje obraz vývoje užívání rodných jmen a příjmení od počátku 19. století do současnosti v této oblasti.

Výsledky dílčích analýz, především rodných jmen a příjmení, představují relativně reprezentativní vzorek, z něhož lze pochopit vývoj užívání rodných jmen a příjmení ve městě Ústí nad Labem a snad do jisté míry také v pohraničním prostoru severozápadních Čech.

Zároveň mohou být získaná data částečným ukazatelem demografického vývoje v této oblasti. S ohledem na různorodost a vysokou četnost rodných jmen a příjmení, která se na náhrobcích hřbitova v Krásném Březně vyskytují v časovém horizontu přibližně 170 let, můžeme antroponyma zhodnotit jako skutečně živý, dynamický a otevřený soubor. Ten se v následujících desetiletích zejména vlivem multikulturních snah může výrazně proměnit (Palašáková 2023, s. 64). Proto s ohledem na rozmanitost aspektů, které prostředí hřbitova nabízí, sledáváme zjištění, k nimž jsme naším zkoumáním dospěli, jako inspirativní námět pro další výzkum.

POUŽITÉ ZDROJE

Beneš, J., *Německá příjmení u Čechů I.* Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1998. ISBN 80-7044-212-3.

Beneš, J., *Německá příjmení u Čechů II.* Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně. 1998. ISBN 80-7044-212-3.

Knappová, M., *Jak se bude vaše dítě jmenovat?*. Praha: Academia. 2006. ISBN 978-80-200-1349-1.

Knappová, M., *Příjmení v současné češtině: jazyková příručka*. Liberec: AZ KORT, 1992.

Palaščáková, D. *Antroponyma a nápisy na hřbitovních pomnících v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem, 2023. Diplomová práce. Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Vedoucí práce PhDr. Mira Marvanová, Ph. D.

Recenze

Radostná cesta ke krematoriu řeči

PaedDr. Ivo Harák, Ph.D.

Katedra českého jazyka a literatury

Pedagogická fakulta

Univerzita Hradec Králové

ivo.harak@uhk.cz

Kdysi jsem kdesi četl, že *smáti se* znamená: *lépe vědět*. Doznávám, že jsem se nad jeho poezií smál nikterak hlasitě a spíše jaksi dovnitř, navíc velmi dobře vím, že píše spíše o nejistotě, nevědění, nemožnosti dořici a přesně pojmenovat – než definitivní soudy o definitivních soudech. Přesto si jej dovolím pokládat za jednoho z největších humoristů současné české poezie, neboť si koneckonců s mírou a moudře utahuje z ní samé i jejích tvůrců, z její důsažnosti i jejího smyslu. Hovoře o Jiřím Dynkovi a jeho poslední zatím vydané sbírce *Matka měla ráda třešně*.

Jak jinak ostatně, nazve-li první z oddílů své knihy: *Zaměstnání básníka*. Netušíme, zda v něm půjde o zevrubné dehonestování vznešeného poslání býti tvůrcem poesie – či o to, čím že všim se takový básník zaobírá. Jako by jedno mohlo býti bez druhého! I napsal jsem si: Nadhled a smysl pro humor obsahující poezie perziflující závažná témata, gramatická stejně jako seberefektivní, zaobírající se nejen sdělováním, leč tolikéž samotným procesem sdělování. Do nějž arci patří také (předpokládaný) recipient; performovaný zde spíše jako posluchač než čtenář. Mlčící (ovšem aktivní) účastník rozpravy tu učené, tam sestávající ze zdánlivě spolu nesouvisejících a sémanticky nepřilíš nasycených povzdechů stárnoucího muže bilancujícího v životě nalezené i poztrácené: „Být básníkem je finančně špatné řešení.“

Jenomže za takovýmto téměř insitním pragmatismem se umně skrývá jak hlubší znalost literárního kontextu (například Seifertovy sbírky, z níž si Dynka vypůjčuje první část tvrzení), tak jeho – dobově příznačná – interpretace v rámci současného úzu vnímání prestiže literární tvorby a možná i v rámci modu, s nímž k domnělým tradicím přistupují autoři podobné ražby

(například Ivan Wernisch). Při hlubším zamyšlení se navíc (a nejen výše uvedená) formulace jeví být performovaným konstativem, sdělením, které obstojí také v konfrontaci s realitou vně potištěné stránky. Obdobnou přesnost nalezneme též v imperativech, jež sám sobě adresuje mluvčí Dynkových textů, jejich *interní* autor (možná co podmínkou zachování vnitřní integrity a tvůrčí disponibility): „neochabovat v agresivní osamělosti.“

-V daném případě se však jedná o pasáž ze druhého oddílu sbírky (nesoucího též název jako sbírka celá); v němž si možná ještě zřetelněji (než jinde) povšimneme Dynkovy práce s (rozličným) časem: čas přírodní (včetně toho *geologického*), lidský, střída generací i ročních období se hic et nunc v básni odehrávají pod diktátem či spíše v nasvícení času gramatického: „Jedenáct měsíců od smrti matky:/neboli před rokem měla matka ráda třešně.“ Ukazuje se, že takovéto zvěcnění pranic textu neubírá na působivosti, ba naopak: protože se k poznání musíme dobrat, více pro nás zaváží. Aktuálně znovu teď prožívané (včetně představ dějů budoucích) platí stejně, jako ukotvení jednotlivých vrstev a dějů v jim původně příslušejících časech. Takovouto víceznačnost bychom však našli představenou také jinde a jinak: například ve vztahu k životnímu bilancování a možné rezignaci: „Ač jsem se stal dvojnásobným dědečkem... Rekapitulovat/ohlížet se za mládím. Včetně švarných juniorek.“ Sympaticky subverzivně se tak Dynka vztahuje k zažitým pravidlům, která že má život bilancující zpověď poety vlastně vypadat (co do ní patří - a co nikoli: včetně ohlédnutí se za krásami oč nám věkem vzdálenějšími, o to více vzrušujícími; přestože už pro nás nový den velmi často značí: „Pozdravit slunce místo soulože.“).

To, že je básníkem zevrubně se zamýšlejícím nad výsledným tvarem, dosvědčuje velmi zřetelně tam, kde ve svém (volném, ač precizně rytmovaném) verši tvůrčím a sémanticky nosným způsobem využívá možností, které skýtá dvojí možné členění básnického textu: do jednotek syntaktických – a do jednotek metrických. V básni Řetězový výlet 12. 6. 2022 přesahuje poslední věta první strofy svým posledním slovem do strofy následující. Strofický předěl tak ještě zvýrazňuje zdánlivou významovou odlišnost mezi takto *rozseknutými* slovy: možná proto, abychom pochopili jak občas frázovitě bezobsažné využívání naší řeči – tak i hlubokou souvztažnost adjektiva s řídícím substantivem: „V rozptylovém lese Ďáblického hřbitova. Na kmeny se přiváží jmenovky milých mrtvol. Rozluštili jsme červený jetel, než jsme vešli do Ďáblického háje.“ (Jistě nemusím dodávat, že se smlčeným *jménům* dostává zde pozornosti právě tím, že *luštěna* nejsou.)

Dynka je mi sympatický také ochotou *kráčet po hraně* (o to pořádně ostré) a ponechat na čtenáři, jaké ponaučení nebo vůbec mravní imperativy z textu vyvodí: „Kdo má rád kapři maminku jako štědrovečerní řízek?“ Abychom si pochutnali a mohli s plným žaludkem spokojeně usnout, musíme nakonec objekty svého ukojení *zvěcnit*? A zbavit je schopnosti cítit (nejen) bolest... Zde, ale například také nad uměním přesného, objevného paradoxu („čtvercový prsten náměstí“) jsem si vzpomněl na snahu Petra Krále (jemuž je ve sbírce věnován jeden z Náhrobků básníků) po mnohoznačné přesnosti myšlení i výrazu. S vírou, že čtenář bude s výsledkem jeho snažení ochoten vést dialog: více tvůrčí než bezezbytku se vším srozuměný.

Četba poezie bývá někdy také úmornou dřinou. Četba nové Dynkovy sbírky se pro mne stala hledáním radostným.

Jiří Dynka: *Matka měla ráda třešně*. Druhé město. Brno 2023. 1. vydání. Náklad a cena neuvedeny. 68 stran.